

بازشناسی متون کهن زیارت معصومان علیهم‌السلام در قرون دوم و سوم؛ وثاقت راویان، محتواشناسی

تاریخ ارسال: ۱۳۹۶/۶/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۹/۲۳

منصور پهلوان^۱
حسن طارمی راد^۲
محمد حسین سهیلی^۳

چکیده

تألیف کتاب‌های متعدد در موضوع زیارت، همانند سایر موضوعات مورد تأکید ائمه علیهم‌السلام، از زمان امام صادق علیه‌السلام توسط اصحاب ایشان آغاز شده و تا سال‌ها بعد ادامه یافته و در قرن سوم به اوج خود رسیده است. در قرن دوم و سوم هجری ۲۱ کتاب در این موضوع قابل شناسایی است. تألیف این کتب توسط ثقات و بزرگان اصحاب امامان علیهم‌السلام همانند معاویه بن عمار، صفوان بن یحیی، یونس بن عبدالرحمن، بزئطی، ابن فضال، حسین بن سعید، علی بن مهزیار و دیگران نشانه اصالت و اهمیت موضوع زیارت در معارف اهل بیت علیهم‌السلام است. مؤلفان مورد اعتماد امامیه از راویان ضعیف، مثل عبدالله أضم، به علت وجود قراینی برای اعتماد به برخی از کتب یا احادیث آن‌ها نقل کرده، از نقل متفرداتشان خودداری کرده‌اند. بیش از هشتاد درصد از کتاب‌های قابل شناسایی توسط مؤلفانی تألیف شده‌اند که وثاقت آن‌ها ثابت است. گوشه‌ای از محتوای این کتاب‌ها - که همگی مفقود هستند - از راه بررسی اسناد احادیث موجود در کتب امامیه و مقایسه آن‌ها با طرق فهارس قابل بازیابی است. با شناخت منابع کهن

۱. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران pahlevan@ut.ac.ir

۲. دانشیار بنیاد دایره المعارف اسلامی (h.taromi@rch.ac.ir).

۳. عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد واحد غرب تهران mhsheili@yahoo.com (نویسنده مسئول).

زیارت و بازیابی محتوای باقی مانده از آن‌ها می‌توان درباره میزان وثاقت مؤلفان، شناخت محتوای کتب و در نهایت میزان اعتبار این مجموعه از احادیث اطلاعاتی به دست آورد.
کلیدواژه‌ها: شناسایی منابع کهن زیارت، زیارت معصومان علیهم السلام، وثاقت مؤلفان کتب مزار، محتوایشناسی مصادر زیارت.

۱. مقدمه

امامیه از عصر امامان معصوم علیهم السلام بنا به توصیه ایشان، به نوشتن احادیث اهتمام داشته، کتاب‌هایی تألیف کرده‌اند. این سنت از عصر حضور امامان علیهم السلام آغاز گردید و تا سال‌های طولانی ادامه یافت تا آنجا که صاحبان کتب فهرست در قرن پنجم به معرفی هزاران کتاب - که تا زمان ایشان توسط امامیه تألیف شده بود - پرداختند. اصول و مصنفاتی که توسط اصحاب امامان علیهم السلام تألیف شدند، مبنای تدوین کتاب‌های متقدمان امامیه در قرون چهارم و پنجم گردیدند. کتب اربعه حدیثی امامیه همگی براساس کتاب‌های معتبری که پیش از آن‌ها تألیف شده بود و اصول و مصنفات اصحاب ائمه علیهم السلام به وجود آمدند. صدوق در مقدمه کتاب *من لا یحضره الفقیه* به این مسأله تصریح کرده، برخی از مصادر مورد استفاده‌اش را نام برده است.^۴ طوسی نیز در *تهذیب الأحکام* به استفاده از کتب معتبری که در اختیار داشته تصریح نموده، سند احادیث را با نام منبع مورد استفاده خود آغاز نموده و در انتهای کتاب طریقی خود به آن‌ها را ذکر کرده است.^۵ در *الاستبصار* نیز به استفاده از کتب اصحاب اشاره کرده است.^۶ کلینی اگرچه در *الکافی* تصریحی به استفاده از کتب دیگر نکرده، اما با بررسی اسناد معنعن این کتاب می‌توان به روش او پی برد و حتی بسیاری از منابع او را شناسایی کرد.^۷

۴. کتاب *من لا یحضره الفقیه*، ج ۱، ص ۳. صدوق در این مورد تصریح کرده که از کتاب‌های مشهور و مورد اعتماد و مورد مراجعه شیعه استفاده کرده است. او نام برخی از آن کتب را می‌آورد که شماری از آن‌ها بدین شرح است: کتاب حریر بن عبدالله، کتاب عبیدالله بن علی حلبی، کتاب‌های علی بن مهزیار و حسین بن سعید اهوازی، نوادر احمد بن محمد بن عیسی و نوادر الحکمة نوشته محمد بن احمد بن یحیی بن عمران، جامع ابن ولید، کتاب الرحمة سعد بن عبدالله، کتاب‌های المحاسن برقی و....

۵. *تهذیب الأحکام*، ج ۱۱، ص ۴ و ۵.

۶. *الاستبصار*، ج ۱، ص ۲.

۷. ر.ک: «مشایخ اجازه در اسناد الکافی»، معارف و قریانی، علوم حدیث، سال چهاردهم، شماره اول.

بازیابی احادیث اصول و مصنفات اصحاب ائمه علیهم السلام و دیگر کتب از میان رفته امامیه با دقت در اسناد روایات موجود و مراجعه به کتب فهرست امکان پذیر است.^۸ تألیف کتاب در یک موضوع توسط اصحاب ثقه ائمه علیهم السلام و علمای بزرگ امامیه پس از آنان، نشانه اصالت آن موضوع و اهمیت آن نزد ائمه علیهم السلام است. با جستجوی عناوین مربوط به زیارت در میان نام کتاب‌هایی که در کتب فهرست معرفی شده‌اند، می‌توان این مهم را بررسی کرد.^۹ مهم‌ترین کتاب‌های فهرست - که در این تحقیق استفاده قرار شده‌اند، فهرست‌های نجاشی، طوسی و ابن شهر آشوب هستند.

۲. دسته بندی کتاب‌های مربوط به زیارت

نوشته‌های مربوط به موضوع زیارت را می‌توان از نگاه‌های مختلف دسته‌بندی کرد. نگاه اول زمان تألیف این کتب است. از نظر زمانی می‌توان این تألیفات را به چهار دسته تقسیم کرد: اصول و مصنفات اصحاب امامان علیهم السلام در قرن دوم (اصحاب امامان باقر و صادق و کاظم علیهم السلام)، اصول و مصنفات قرن سوم (اصحاب و معاصران امامان رضا، جواد، هادی و عسکری علیهم السلام)، تألیفات متقدمان امامیه در قرن چهارم (غیبت صغری و آغاز غیبت کبری)، تألیفات امامیه در قرن پنجم و پس از آن.

نگاه دوم، محتوای این کتب است. از نظر محتوا این کتاب‌ها را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: دسته اول، با موضوع خاص زیارت (فضیلت زیارت یا زیارت‌نامه و آداب زیارت) نوشته شده‌اند و دسته دوم، موضوع دیگری دارند که به نحوی با موضوع زیارت ارتباط پیدا می‌کند؛ مثل کتاب حج^{۱۰} و ثواب الأعمال (می‌توانند شامل احادیثی در موضوع فضیلت زیارت باشند) و یا کتاب‌های جوامع حدیثی و یا کتبی که از راه دیگری می‌دانیم شامل این موضوع بوده‌اند. برخی از کتاب‌هایی که با موضوعاتی عام نوشته شده‌اند نیز شامل

۸. برای نمونه رک: بازسازی متون کهن حدیث شیعه، ص ۵۱-۶۴.

۹. در مقدمه مجموعه شش جلدی موسوعه زیارات فهرستی از مؤلفان نخستین، موضوع زیارت تحت عنوان «المصنفون الاوائل لکتب المزار» تهیه شده که می‌تواند به عنوان پیشینه‌ای برای این تحقیق مورد توجه قرار گیرد (موسوعه زیارات المعصومین علیهم السلام، ج ۱، ص ۳۲۹).

۱۰. کتاب‌های حج، فضیلت حج و آداب حج به تناسب بیان اعمال و مستحبات مناسک حج به بیان فضیلت زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله، حضرت صدیقه علیها السلام، امامان بقیع علیهم السلام و جناب حمزه، زیارت ایشان و همچنین فضیلت و آداب اماکن متبرکه مکه و مدینه می‌پردازند.

زیارت نامه های معصومان علیهم السلام و احادیثی درباره فضیلت زیارت ایشان بوده اند.

نگاه سوم، قابل دست یابی بودن این کتب است. از نظر دسترسی می توان این کتاب ها را به سه دسته تقسیم کرد: اول، کتاب هایی که اکنون پس از سال ها باقی مانده و در اختیار ما هستند؛ دوم، کتاب هایی که از میان رفته اند، اما قسمتی از محتوای آن ها در کتاب های موجود باقی مانده است. با شناخت طریق نقل این کتب و مطابقت آن با اسناد احادیث موجود در کتب امامیه، می توان محتوای آن ها را شناسایی کرد. دسته سوم، کتاب هایی که از میان رفته اند و از محتوای آن ها نیز چیزی که بتوان با شواهد کافی به آن ها نسبت داد، باقی نمانده است.

۳. معرفی، بازیابی و ارزیابی مصنفات امامیه در موضوع زیارت در قرن دوم و سوم

این قسمت به معرفی کتاب هایی که در موضوع زیارت و تا انتهای قرن سوم تألیف شده اند و مختصری از معرفی مؤلفان آن ها اختصاص یافته است. پس از معرفی هر کتاب تلاشی برای شناسایی قسمتی از محتوای آن، برای ایجاد تصویری تقریبی از محتوای کتاب ها، صورت گرفته است. برای آن که درباره وثاقت مؤلفان به جمع بندی و موضع گیری روشنی دست یابیم، در مواردی که گزارش های مختلفی درباره افراد در کتب رجال وجود دارد، نظر مرحوم آیه الله خویی در معجم رجال و آقای سید محمد جواد شبیری^{۱۱} به عنوان نظر نهایی ارائه شده است. رجالی که توسط مرحوم خویی و آقای شبیری هر دو توثیق شده اند، ثقه دانسته شده و به موارد اختلافی اشاره خواهد شد. دسته بندی زمانی مؤلفان بر اساس سال وفات آن ها انجام شده است.

۱۳. قرن دوم هجری

۱۱۳. کتاب الحج، معاویه بن عمار

ابوالقاسم معاویه بن عمار بجلي کوفی از چهره های سرشناس و پیش قدم امامیه، ثقه و دارای موقعیتی بالا بوده است. او راوی حدیث از امام صادق و امام کاظم علیهم السلام بود و در سال ۱۷۵ق، درگذشت.^{۱۲} معاویه بن عمار کتاب هایی نگاشته که کتاب های حج و مزار

۱۱. نظرات آقای سید محمد جواد شبیری بر اساس نرم افزار درایة النور - که شامل تحقیقات رجالی ایشان است - ارائه شده است.

۱۲. رجال النجاشی، ص ۴۱؛ فهرست الطوسی، ص ۴۶۲؛ رجال الطوسی، ص ۳۰۳.

امیرالمؤمنین علیه السلام از میان آن‌ها مربوط به زیارت است.^{۱۳} کتاب حج معاویه بن عمار از کتاب‌های معروف بین امامیه بوده است و بسیاری از بزرگان امامیه از آن استفاده و آن را روایت کرده‌اند.^{۱۴} این مطلب علاوه بر شهادت نجاشی، با بررسی اسناد احادیث او در *الکافی* و *تهذیب الأحکام* به روشنی قابل استنتاج است. این کتاب تا سال‌ها بعد از تألیف موجود و متداول و برای تألیف کتاب‌های حج از مهم‌ترین منابع بوده است. حسین بن سعید اهوازی و علی بن مهزیار اهوازی در کتب حج و مزار خود، کلینی در *الکافی* و صدوق در *کتاب من لا یحضره فقیه* قطعاً از این کتاب استفاده جدی نموده‌اند. ابن قولویه نیز در باب زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و اعمال اماکن مقدس مدینه از نقل‌های علی بن مهزیار و حسین سعید و ابن نهیک از این کتاب استفاده کرده است.^{۱۵}

صاحبان فهرست از میان طرق بسیاری که کتب او (مخصوصاً کتاب حج) را گزارش کرده‌اند، تنها چند طریق را ذکر می‌کنند:

صدوق، از ابن ولید، از صفار، از محمد بن حسین، از ابن ابی عمیر و صفوان، از معاویه؛

ابن عقده، از جعفر بن عبدالله محمدی، از ابن ابی عمیر، از او؛

و ابن عقده، از حسن بن عتبه بن عبدالرحمن، از محمد بن سکین از اوست.^{۱۶}

طریق کلینی به کتاب‌های او به طور خلاصه، ترکیبی از دو سند «علی بن ابراهیم، از ابراهیم بن هاشم، از ابن ابی عمیر، از او و محمد بن اسماعیل، از فضل بن شاذان، از ابن ابی عمیر و صفوان بن یحیی، از او» است.

صدوق هم در *کتاب من لا یحضره الفقیه* طریق خود به روایات او را «پدرش و ابن ولید، از سعد بن عبدالله و حمیری، از یعقوب بن یزید، از صفوان بن یحیی و ابن ابی عمیر، از معاویه بن عمار» معرفی کرده است. همچنین نام بردن صدوق در موارد متعددی از معاویه بن عمار نشانه استفاده از کتب یا روایات اوست.

نقلی از معاویه بن عمار در موضوع زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام یافت نشد که بتوان آن را مربوط به کتاب مزار امیرالمؤمنین علیه السلام دانست. چه بسا نقلی از آن به دست ما نرسیده باشد یا

۱۳. رجال النجاشی، ص ۴۱؛ فهرست الطوسی، ص ۴۶۲.

۱۴. رجال النجاشی، ص ۴۱.

۱۵. ارائه شواهد و اثبات این ادعا خود تحقیقی دیگر می‌طلبد. برای مشاهده برخی از شواهد این ادعا (رک: میراث مکتوب شیعه، ص ۳۹۶ - ۳۹۸).

۱۶. رجال النجاشی، ص ۴۱؛ فهرست الطوسی، ص ۴۶۲.

اساساً نجاشی این کتاب را به اشتباه به جای مزار رسول خدا ﷺ به او نسبت داده باشد.^{۱۷} نقل‌های مستقیم الکافی و کتاب من لا یحضره الفقیه از کتاب‌های معاویه بن عمار و نقل‌های غیر مستقیم کامل‌الزیارات، تهذیب الأحکام و دیگر کتب موجود امامیه از کتاب‌های او، مخصوصاً کتاب حج او، باعث شده که امروز بتوانیم ادعا کنیم تقریباً به همه کتاب حج معاویه بن عمار دست یافته‌ایم.^{۱۸} برخی از محققان به جمع‌آوری احادیث او از کتب اربعه و بازسازی کتاب حج او نیز اقدام کرده‌اند.^{۱۹} برخی از موضوعات مربوط به زیارت که از این کتاب باقی مانده‌اند، بدین شرح است: زیارت نامه و آداب زیارت و وداع حضرت رسول ﷺ،^{۲۰} فضیلت مسجد رسول خدا ﷺ و نماز در آن (شامل آداب تبرک به منبر و نماز نزد مقام،^{۲۱} مقام جبرئیل،^{۲۲} روزه و نماز و اعمال در حرم^{۲۳})، زیارت امامان بقیع علیهم السلام،^{۲۴} زیارت مشاهد مشرفه مدینه و قبور شهدای احد،^{۲۵} معرّس‌النبی ﷺ.^{۲۶} این احادیث از کتاب الحج گرفته شده‌اند؛ زیرا محتوای آن‌ها (زیارت رسول خدا ﷺ و

۱۷. میراث مکتوب شیعه، ص ۴۰۱.

۱۸. همان، ص ۳۹۶.

۱۹. «کتاب الحج تصنیف المحدث معاویه بن عمار (نسخة مستخرجة)»، محمد عیسی آل مکبّاس، علوم الحدیث، من نوادر التراث الحدیثی، رجب و ذی الحجة ۱۸۲۳، شماره ۲۸، ص ۱۸۳ - ۲۱۸؛ همچنین کتاب الحج تصنیف معاویه بن عمار الدهنی، آل مکبّاس البحرانی.

۲۰. الکافی، ج ۴، ص ۵۵۰ و ۵۵۱؛ کامل‌الزیارات، ۱۵ و ۱۶؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۶۵ - ۵۶۹؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۶ و ۵؛ مصباح‌المتهجّد، ج ۲، ص ۷۰۹ با تفاوت‌های جزئی در متن؛ الکافی، ج ۴، ص ۵۶۳؛ کامل‌الزیارات، ص ۲۶؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۵؛ مناسک‌المزار، ص ۱۷۶؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۱؛ مصباح‌المتهجّد، ج ۲، ص ۷۱۲.

۲۱. الکافی، ج ۴، ص ۵۵۳؛ کامل‌الزیارات، ص ۱۶؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۶۸؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۷ و قسمتی از آن در مصباح‌المتهجّد، ج ۲، ص ۷۱۰.

۲۲. الکافی، ج ۴، ص ۵۵۷، ح ۱؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۶۹؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۸ و ۹؛ مصباح‌المتهجّد، ج ۲، ص ۷۱۰.

۲۳. الکافی، ج ۴، ص ۵۵۸؛ کامل‌الزیارات، ص ۲۵ و ۲۶؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۰ - ۵۷۲؛ تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۲۳۲ و ۲۳۳؛ ج ۶، ص ۱۶.

۲۴. الکافی، ج ۴، ص ۵۵۹؛ کامل‌الزیارات، ص ۵۳؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۵؛ مناسک‌مزار، ص ۱۸۷؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۷۹؛ مصباح‌المتهجّد، ج ۲، ص ۷۱۳.

۲۵. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۰؛ کامل‌الزیارات، ص ۲۴؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۴؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۶.

۲۶. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۵؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۶۰؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۶.

اعمال اماکن مدینه) مطابق موضوع کتاب است. همچنین سند این نقل‌ها با طرق کتب فهرست به کتاب معاویه بن عمار مطابقت دارد.^{۲۷}

۲۰۱۳. مزار، عبدالله بن عبدالرحمن أصم

عبدالله بن عبدالرحمن أصم مسمعی بصری (م ۱۸۳ق) کتابی به نام مزار داشته است. کلینی و ابن قولویه از کتاب مزار او استفاده کرده‌اند. طریق کلینی به کتب اصم^{۲۸} در اغلب موارد «عدة از سهل از شمون از اصم»^{۲۹} و طریق ابن قولویه به کتاب مزار اصم «محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری، از پدرش، از علی بن محمد بن سالم، از محمد بن خالد، از عبدالله بن حماد بصری از او» است. این طریق در *کامل الزیارات* ۲۹ بار تکرار شده است که موارد استفاده ابن قولویه را از مزار اصم نشان می‌دهد. نجاشی ظاهراً کتاب مزار او را ندیده، اما از قول کسی که این کتاب را دیده و برای او حکایت کرده نقل می‌کند که تخلیط است. او اصم را ضعیف و غالی شمرده است.^{۳۰} ابن غضائری کتاب اصم را در موضوع زیارات و نشانه مذهب متهافت او^{۳۱} و مرحوم خوبی او را ضعیف دانسته است.^{۳۲} احتمالاً کلینی و ابن قولویه از کتاب او گزینش‌هایی داشته‌اند که قرآینی برای اعتماد به آن‌ها وجود داشته است. احادیثی که کلینی از اصم روایت کرده، حدود صد حدیث در موضوعات مختلف عقاید، احکام و تفسیر است. با توجه به موضوعات این احادیث باید گفت که مزار اصم از

۲۷. برای شناسایی اسناد احادیث مربوط به زیارت در کتاب الحج معاویه بن عمار، رک: «بازسازی کتاب الحج معاویه بن عمار و ارزیابی طرق روایت آن با تأکید بر احادیث زیارت»، منصور پهلوان، پژوهش‌های قرآن و حدیث، بهار و تابستان ۱۳۹۶، سال پنجاهم - شماره ۱، ص ۳۳-۵۹.

۲۸. براساس گزارش نجاشی اصم کتابی دیگر نیز به نام ناسخ و منسوخ داشته که سعد بن عبدالله از محمد بن عیسی بن عبید از او روایتش کرده‌اند (*رجال النجاشی*، ص ۲۱۷).

۲۹. طریق «عدة (علی بن محمد علان کلینی و محمد بن حسن طائی) از سهل بن زیاد، از محمد بن حسن بن شمون» در کتاب *الکافی* حدود صد بار استفاده شده که در بیش از هشتاد درصد موارد شمون راوی از اصم است. بنا بر این، به احتمال بیشتر باید این سند را طریق کلینی به کتب اصم دانست؛ اگرچه احتمال نقل کلینی از کتب شمون و نقل او از اصم در کتبش نیز منتفی نیست. از طرفی، بیشتر روایات اصم با این سند از مسمع بن عبدالملک کردین است. او از اصحاب امامان باقر و صادق علیهما السلام و از مؤلفان مورد اعتماد امامیه بوده و طریق کتابش در *الفهرست*، شمون از اصم از اوست (*فهرست الطوسی*، ص ۳۷۷). بنا بر این، چه بسا منبع اصلی و کهن این احادیث کتب مسمع بوده است.

۳۰. *رجال النجاشی*، ص ۲۱۸.

۳۱. *رجال ابن غضائری*، ج ۱، ص ۷۷.

۳۲. *معجم رجال الحدیث*، ج ۱۰، ص ۲۴۲.

منابع کلینی نبوده است؛ اما این احادیث - که به موضوع زیارت مربوط اند - از کتب اصم وارد الکافی شده اند.^{۳۳} سه مورد از این احادیث درباره شهادت امام حسین علیه السلام و نصرت ملائکه و خونخواهی امام عصر علیه السلام است. دو نقل دیگر قسمت هایی از حدیث معروف و مفصل آداب امیرالمؤمنین علیه السلام^{۳۴} و درباره فضیلت و آداب زیارت قبور هستند.

ابن قولویه در کامل الزیارات از مزار اصم استفاده بسیاری کرده و در ۲۹ حدیث با سند مذکور از او نقل کرده است. این احادیث در مواردی تکراری بوده و تقطیع شده اند. موضوعات این احادیث در بیشتر موارد، فضیلت زیارت سیدالشهداء علیهم السلام و زیارت ایشان با ترس، هزینه کردن در این راه و آداب زیارت و فضیلت غسل در فرات است. همچنین اخبار شهادت آن حضرت و اخبار به انتقام الهی از قاتلان ایشان توسط امام عصر علیه السلام و گریه خلاق برای امام حسین علیه السلام و حضور فرشتگان در حرم ایشان.^{۳۵} این احادیث از نظر محتوا با بسیاری از احادیث صحیح السند مطابقت داشته و برخی از آن ها با سندهای دیگری و به نقل از منابعی به غیر از مزار اصم نیز در کتب معتبر امامیه (مانند الکافی) آمده اند. نقل ابن قولویه از کتاب مزار اصم یا به معنای اعتبار این کتاب از منظر او بوده یا گزینش این احادیث به علت وجود قرآینی بر اعتبارشان بوده است.^{۳۶} در کتاب تهذیب الأحکام از این کتاب مستقیماً استفاده نشده است. موارد نقل از اصم در این کتاب، از الکافی، کامل الزیارات و مزار محمد بن احمد بن احمد بن داود تخریج شده اند. حدیثی در موضوع فضیلت زیارت سیدالشهداء علیهم السلام از کتاب مزار اصم وارد مزار محمد بن احمد بن داود و از آنجا وارد تهذیب الأحکام شده است.^{۳۷} بنا بر این، مزار اصم در کامل الزیارات و مزار محمد بن احمد بن داود - که دو کتاب مهم در موضوع زیارت در قرن چهارم بوده اند - استفاده شده و این می تواند

۳۳. الکافی، ج ۱، ص ۲۳۸ و ۵۳۴؛ ج ۳، ص ۲۱۷ و ۲۲۹؛ ج ۸، ص ۲۰۶.

۳۴. حدیث آداب امیرالمؤمنین علیه السلام یا اربعمأة توصیه های چهارصدگانه امیرالمؤمنین علیه السلام به اصحابشان است. برای مشاهده متن کامل آن رک: الخصال، ص ۶۱۰؛ تحف العقول، ص ۱۰۰ و برای بررسی منابع کهن و شرح آن، رک: آداب امیرالمؤمنین علیه السلام.

۳۵. کامل الزیارات، ص ۶۸، ۸۰، ۸۲، ۸۶، ۸۷، ۱۰۱، ۱۱۶، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۵، ح ۲ و ۳ و ۱ (سه حدیث)، ۱۲۶، ۱۲۷، ح ۱ و ۲ (دو حدیث)، ۱۲۸، ح ۳ و ۴ (دو حدیث)، ص ۱۳۰، ۱۳۴، ۱۴۵، ۱۵۴، ۱۸۵، ۱۹۴، ۲۴۶، ۲۷۵، ۲۸۲، ۲۹۷، ۳۲۶ و ۳۳۲.

۳۶. دیدگاه مشهور درباره توثیق عام ابن قولویه در آغاز کتابش وثاقت مشایخ بلا واسطه خود اوست؛ اما نظر برخی از رجالیان معاصر، اعتبار مصادر مورد استفاده ابن قولویه در تألیف کامل الزیارات و طریق او به آن هاست.

۳۷. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۴۵.

نشانه اعتماد آن دو به آن کتاب (یا به برخی احادیث آن) باشد.

۳.۱۳. مزار، داود بن کثیر رقی

ابو سلیمان داود بن کثیر رقی اُسدی از روایان امام صادق، کاظم و امام رضا علیهم‌السلام، حدود سال ۲۰۳ق، وفات یافت. طوسی در میان اصحاب امام کاظم علیه‌السلام از او نام برده و توثیقش کرده است.^{۳۸} نجاشی کتاب مزاری در تألیفات داود بن کثیر نام برده و طریقش را معرفی کرده است؛ اما طوسی اشاره‌ای به کتاب مزار نکرده، بلکه اصلی برای او شمرده است.^{۳۹} صدوق در مشیخه کتاب من لا یحضره الفقیه به داود رقی اشاره و طریقش به او را ذکر کرده است.^{۴۰} از او در کتب اربعه حدود هشتاد روایت در ابواب گوناگون علم و فقه نقل شده است.^{۴۱} برخلاف طوسی، نجاشی او را ضعیف شمرده است.^{۴۲} مرحوم خویی پس از بحث درباره شواهد وثاقت و عدم آن، وثاقت او را ثابت ندانسته،^{۴۳} اما آقای محمد جواد شبیری او را ثقة امامی جلیل دانسته است.^{۴۴} نجاشی علاوه بر تضعیف او گوید که روایان او غالی هستند.

در کتاب الکافی حدود پنجاه نقل از او وجود دارد که در حدود نیمی از آن‌ها حسن بن محبوب، از بزرگان ثقات امامی، راوی اوست. بنا بر این با فرض قبول سخن نجاشی، کلینی انتخاب و پالایشی جدی در احادیث او داشته است. به نظر می‌رسد که این روایات (مربوط به زیارت) به کتاب مزار داود بن کثیر مربوط باشد؛ عیادت و تشییع جنازه مؤمن،^{۴۵} لعن قاتلان امام حسین علیه‌السلام موقع نوشیدن آب،^{۴۶} زیارت خانه خدا توسط فرشتگان،^{۴۷} فضیلت

۳۸. رجال طوسی، ص ۳۳۶.

۳۹. فهرست الطوسی، ص ۱۸۳.

۴۰. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۹۵.

۴۱. موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۳، ص ۲۴۷.

۴۲. رجال النجاشی، ص ۱۵۶.

۴۳. معجم رجال الحدیث، ج ۷، ص ۱۲۶.

۴۴. درایة النور، نسخه الکترونیکی.

۴۵. الکافی، ج ۳، ص ۱۲۰؛ ج ۳، ص ۱۷۳. همین حدیث در امالی الصدوق، ص ۲۱۷.

۴۶. الکافی، ج ۶، ص ۳۹۱. همین حدیث در امالی الصدوق، ص ۱۴۲؛ کامل الزیارات، ص ۱۰۶ و ۱۰۷.

۴۷. الکافی، ج ۸، ص ۲۷۲. همین حدیث در ثواب الاعمال، ص ۹۶؛ کامل الزیارات، ص ۱۱۴ با اضافه‌ای در ادامه آن

درباره زیارت قبور امامان توسط فرشتگان پس از زیارت خانه خدا.

زیارت سیدالشهداء علیهم السلام (در روز عرفه و ماه شعبان).^{۴۸}

کلینی، ابن قولویه و صدوق از مزار داود بن کثیر استفاده مستقیم نکرده‌اند. ایشان احادیث مذکور را با واسطه کتاب‌های دیگران نظیر ابن محبوب و محمد بن عمروزیات از کتاب او گرفته‌اند.

۲.۳. قرن سوم هجری

۱۲.۳. مزار، صفوان بن یحیی بجلي

ابومحمد صفوان بن یحیی بجلي اهل کوفه، بسیار ثقه، بلکه از موثق‌ترین معاصران خود بوده و از امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام، امام جواد علیه السلام و چهل نفر از اصحاب امام صادق علیه السلام روایت می‌کرده است. او از وکلای امام رضا و امام جواد علیه السلام بوده و منزلتی بلند نزد ایشان داشته است. صفوان علاوه بر موقعیت علمی در زهد و عبادت نیز مورد توجه و زبانزد بوده است و هیچ یک از معاصرانش در این وادی به او نرسیدند. او سی کتاب همانند کتب حسین بن سعید تألیف کرده که شامل کتاب حج و مزار می‌شود.^{۴۹} صفوان در سال ۲۱۰ ق، وفات یافت.^{۵۰}

کلینی در *الکافی*، در حدود هزار طریق و طوسی در *تهذیب الأحکام*، در بیش از ۱۳۰۰ طریق از او روایت کرده است. گفتنی است او از راویان کتاب حج معاویه بن عمار بوده و بسیاری از روایات معاویه بن عمار در موضوع زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله از طریق او نقل شده است. همچنین برخی از احادیث زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز از کتب خود او نقل شده است. این روایات در موضوع زیارت از کتاب‌های او وارد کتب موجود امامیه شده‌اند: آداب زیارت

۴۸. *ثواب الاعمال*، ص ۹۰ و همین حدیث در کتاب *من لا یحضره فقیه*، ج ۲، ص ۵۸۰؛ *کامل الزیارات*، ص ۱۷۰؛ *کامل الزیارات*، ص ۱۸۰.

۴۹. طوسی در *الفهرست* گوید او کتب بسیاری همانند کتب حسین بن سعید اهوازی داشت. اما نجاشی گوید بر اساس گفته اصحاب، او سی کتاب داشته، سپس چهارده کتاب را به عنوان کتاب‌هایی از او که اکنون شناخته شده نام برده است. از جمع کلام آن دو می‌توان دریافت که مراد از همانندی در کلام طوسی دست‌کم از نظر تعداد بوده است؛ اما بعید نیست که علاوه بر تعداد، در عناوین آن‌ها نیز شباهت وجود داشته است؛ چرا که طوسی اشاره‌ای به نحوه شباهت نکرده است. این احتمال مخصوصاً وقتی به تعداد زیاد احادیث زیارت از صفوان برمی‌خوریم، تقویت می‌شود.

۵۰. *رجال النجاشی*، ص ۱۹۸؛ *فهرست الطوسی*، ص ۲۴۲.

رسول خدا ﷺ و اعمال مشاهد مدینه،^{۵۱} حد مسجد رسول خدا ﷺ،^{۵۲} فضیلت نماز در حضرت فاطمه علیها السلام و مسجد غدیر،^{۵۳} فضیلت زیارت اهل بیت علیهم السلام،^{۵۴} فضیلت زیارت سیدالشهداء علیهم السلام،^{۵۵} سخن امام حسین علیهم السلام به عبدالله زبیر درباره نماندن در حرم،^{۵۶} دعوت امام حسین علیهم السلام یارانشان را به تقوا و صبر،^{۵۷} پستی قاتل سیدالشهداء علیهم السلام،^{۵۸} گریه خلیق بر امام حسین علیهم السلام (فرشتگان، آسمان و جغد)،^{۵۹} زیارت نامه و آداب زیارت سیدالشهداء علیهم السلام و برخی آداب زیارت معصومان علیهم السلام (خواندن نماز مستحبی نزد قبر؛ فاصله زمانی مناسب برای زیارت).^{۶۱} در کامل الزیارات در بیشتر موارد راوی صفوان بن یحیی، محمد بن حسین بن ابی الخطاب و محمد بن عیسی بن عبید هستند. به نظر می‌رسد منبع مورد استفاده ابن قولویه کتاب‌هایی از راویان صفوان باشد و نه مستقیماً کتابی از خود او.

۲۰۲۳. مزار، یونس بن عبد الرحمن

ابو محمد یونس بن عبد الرحمن از بزرگان با سابقه و بلند مرتبه امامیه و از راویان امام کاظم و امام رضا علیهم السلام بوده است. اعتماد امام رضا علیهم السلام به او در حدی بوده که در علم و فتوا به او ارجاع می‌دادند. کتاب یوم و لیلۃ او بر امام عسکری علیهم السلام عرضه شد و ایشان فرمودند: خدا به هر حرفی نوری در قیامت عطا می‌فرماید. واقفیان برای آن که او را به سمت خود بکشند، پول هنگفتی به او پیشنهاد نمودند؛ اما او نپذیرفت و بر طریق حق ثابت ماند. او کتاب‌های بسیاری داشته که عناوین آن‌ها همانند کتاب‌های حسین بن سعید و علاوه بر آن عناوین نیز

۵۱. الکافی، ج ۴، ص ۵۵۲ و ۵۵۶ و ۵۶۱ و ۵۶۴ و ۵۶۶.

۵۲. همان، ج ۴، ص ۵۵۴.

۵۳. همان، ج ۴، ص ۵۵۶؛ ج ۴، ص ۵۶۶. همین حدیث در کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۵۹.

۵۴. کامل الزیارات، ص ۵۸. همین حدیث در امالی الطوسی، ص ۶۶۹.

۵۵. کامل الزیارات، ص ۶۸. همین حدیث در امالی الطوسی، ص ۶۶۸؛ کامل الزیارات، ص ۱۳۸. همین حدیث در ثواب

الاعمال، ص ۸۶؛ الکافی، ج ۴، ص ۵۸۲ و کامل الزیارات، ص ۱۴۰، ۱۴۲، ۱۴۵، ۱۵۵، ۱۵۷، ۱۶۵، ۱۶۸ و ۳۳۰.

۵۶. کامل الزیارات، ص ۷۲.

۵۷. همان، ص ۷۳.

۵۸. همان، ص ۷۸.

۵۹. همان، ص ۸۴ و ۸۶. همین حدیث در الکافی، ج ۴، ص ۵۸۱؛ ثواب الاعمال، ص ۸۸؛ امالی الصدوق، ص ۱۴۲ و...

کامل الزیارات، ص ۹۰ و ۹۹.

۶۰. همان، ص ۱۸۷، ۱۸۸ و ۲۲۱.

۶۱. همان، ص ۲۴۷ و ۲۹۵.

کتاب‌هایی داشته است.^{۶۲} بنا بر این کتاب حج و مزار را باید از کتاب‌های او دانست. طوسی در *تهذیب الأحکام* از کتاب‌های یونس با طرقی شبیه *طرق الفهرست* روایت کرده است.^{۶۳}

به نظر می‌رسد این احادیث به طور مستقیم یا با واسطه از کتاب مزار یونس بن عبدالرحمن اخذ شده‌اند: فضیلت زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام،^{۶۴} فضیلت زیارت سیدالشهداء علیه السلام و غسل در فرات،^{۶۵} کیفیت زیارت سیدالشهداء علیه السلام،^{۶۶} فضیلت تربت سیدالشهداء علیه السلام،^{۶۷} و کلام امیرالمؤمنین علیه السلام با مردگان در قبرستان.^{۶۸} در بسیاری از موارد، سند احادیث یونس بن عبدالرحمن در *کامل‌الزیارات* «محمد بن یحیی عطار، از حمدان بن سلیمان نیشابوری، از عبدالله بن محمد یمانی، از منیع بن حجاج، از اوست». این سند، طریق ابن قولویه به مزار یونس یا منبع واسطه (کتاب حمدان بن سلیمان و او از کتاب یونس) است.

۳.۲.۳. الجامع، احمد بن محمد بن ابی نصر بزنتی

أبو جعفر أحمد بن محمد بن أبی نصر بزنتی اهل کوفه و از اصحاب مورد اعتماد و صاحب منزلت بالا نزد امام رضا و امام جواد علیهما السلام بوده است. او از اصحاب اجماع شمرده شده و کتاب‌هایی داشته که از آن جمله کتاب جامع است. این کتاب را محمد بن حسین، احمد بن محمد بن عیسی و دیگران از او روایت کرده‌اند. او در سال ۲۲۱ ق، وفات یافت.^{۶۹}

۶۲. عبارت شیخ در *الفهرست* چنین است: «او کتاب‌های بسیاری بیش از سی مورد داشته و گفته‌اند که آن‌ها مثل کتب حسین بن سعید بوده، به علاوه کتاب‌های جامع الآثار و شرایع». ظاهراً این عبارت این است که نام کتب یونس همانند کتب حسین بن سعید بوده است؛ نه فقط تعداد آن‌ها.

۶۳. *تهذیب الأحکام*، ج ۱۱ (مشیخه)، ص ۸۲.

۶۴. *الکافی*، ج ۴، ص ۵۷۹؛ *کامل‌الزیارات*، ص ۳۸؛ *تهذیب الأحکام*، ج ۴، ص ۵۷۹ از *الکافی*.

۶۵. *الکافی*، ج ۴، ص ۵۸۹؛ *تهذیب الأحکام*، ج ۶، ص ۱۱۶ به نقل از *الکافی*؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۹۹ مقطوعاً؛ *کامل‌الزیارات*، ص ۲۸۷، ج ۲ و ۳. همچنین همان، ص ۲۹۱، ج ۴ و ۲۹۲، با اختلافاتی در متن و سند؛ *کامل‌الزیارات*، ص ۱۱، ۱۹۰، ۱۵۸، ۱۵۹ و ۱۷۰؛ *کامل‌الزیارات*، ص ۱۴۴؛ *تهذیب الأحکام*، ج ۶، ص ۴۴؛ *کامل‌الزیارات*، ص ۱۸۴.

۶۶. *کامل‌الزیارات*، ص ۲۱۵.

۶۷. همان، ص ۲۷۸.

۶۸. *امالی الصدوق*، ص ۱۰۷. همین حدیث در کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۷۹؛ *نهج البلاغه*، ص ۴۹۲.

۶۹. *فهرست الطوسی*، ص ۵۰؛ *رجال النجاشی*، ص ۷۵.

در طریق صدوق به کتاب (یا روایات) او احمد بن محمد بن عیسی و ابراهیم بن هاشم راویان او هستند.^{۷۰} ابن قولویه نیز در کامل الزیارات از طریق «سعد از احمد بن محمد بن عیسی» از کتاب بزنی نقل کرده است. این احادیث در موضوع زیارت قسمتی از محتوای کتاب های جامع یا نوادر اوست: کیفیت زیارت رسول خدا ﷺ،^{۷۱} نماز در مسجد غدیر،^{۷۲} محل قبر امیرالمؤمنین علیه السلام،^{۷۳} فضیلت زیارت سیدالشهداء علیه السلام (عمومی و در ایام خاص نیمه رجب و شعبان)،^{۷۴} فضیلت زیارت امام رضا علیه السلام.^{۷۵} خبر شهادت سیدالشهداء علیه السلام.^{۷۶}

۴.۲.۳. مزار، محمد بن سنان زاهری

ابوجعفر محمد بن سنان زاهری، از راویان امام رضا علیه السلام بوده و مجموعه مسائل معروفی نیز از ایشان دارد. او کتاب هایی همچون حسین بن سعید از نظر شمار داشته است.^{۷۷} ابن شهر آشوب کتب او را همانند کتاب های حسین بن سعید، بدون اشاره به وجه آن دانسته است.^{۷۸} احتمال بیشتر در شباهت، موضوعات کتب است نه فقط تعداد، بنا بر این کتاب های حج و مزار از جمله کتاب های اوست. محمد بن خالد برقی، محمد بن حسین بن ابی الخطاب و احمد بن محمد بن عیسی راویان عمده کتاب های او هستند. او در سال ۲۲۰ق، وفات یافت.^{۷۹} احمد بن محمد بن عیسی و محمد بن حسین بجز کتاب های خود محمد بن سنان، راوی کتاب های دیگری نیز از طریق او بوده اند. بنا بر این محمد بن سنان از مشایخ این دو بوده است و این مطلب مؤیدی برای اعتماد ثانویه به او بعد از اضطراب اولیه

۷۰. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۳۱.

۷۱. الکافی، ج ۴، ص ۵۵۲؛ همین حدیث در کامل الزیارات، ص ۱۸ و ۲۰؛ الکافی، ج ۴، ص ۵۵۶.

۷۲. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۷. همین حدیث در کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۵۹.

۷۳. کامل الزیارات، ص ۳۷.

۷۴. همان، ص ۱۵۱ و ۱۵۴. همین حدیث در ثواب الاعمال، ص ۱۸۶؛ کامل الزیارات، ص ۱۸۲. همین حدیث در اقبال الأعمال، ج ۳، ص ۲۳۶ به نقل از کتاب مزار محمد بن احمد بن داود قمی.

۷۵. کامل الزیارات، ص ۳۰۶. همین حدیث در امالی الصدوق، ص ۶۴ و ۱۱۹؛ ثواب الاعمال، ص ۹۸؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۸۲؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۵۷؛ امالی الصدوق، ص ۱۱۹. همین حدیث در عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۵۸؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۸۳.

۷۶. کامل الزیارات، ص ۶۲.

۷۷. فهرست الطوسی، ص ۴۰۶.

۷۸. معالم العلماء، ص ۱۱۹.

۷۹. رجال النجاشی، ص ۳۲۸.

در مذهب اوست. صدوق در کتاب من لا یحضره فقیه از کتب (یا روایات) او استفاده بسیار کرده است. محمد بن علی کوفی و ابراهیم بن هاشم زاویان او در مشیخه کتاب من لا یحضره فقیه هستند.^{۸۰}

مرحوم خوبی پس از نقل سخنان مختلفی که درباره وثاقت یا عدم وثاقت ابن سنان وارد شده است، در نهایت او را از دوستداران اهل بیت علیهم السلام و متدین به دین ایشان و ممدوح می‌داند؛ اما به علت تضعیفاتی که از شیخ و نجاشی و مفید و دیگران درباره اش رسیده است، اعتماد به او و عمل به روایاتش را جائز نمی‌داند.^{۸۱} اما آقای سید محمد جواد شبیری او را ثقة دانسته است.^{۸۲} این احادیث در موضوع زیارت، از کتب او (یا کتاب‌های مشایخ او) وارد کتاب‌های موجود امامیه شده است: فضیلت زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله،^{۸۳} فضیلت زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام،^{۸۴} خبر شهادت سیدالشهداء علیه السلام،^{۸۵} فضیلت زیارت سیدالشهداء علیه السلام،^{۸۶} فضیلت زمین کربلا،^{۸۷} فضیلت زیارت امام علیه السلام در کمال حج^{۸۸} و فضیلت نماز در مسجد کوفه.^{۸۹}

۵.۲.۳. زیارات، حسن بن علی بن فضال

حسن بن علی بن فضال تیمی، اهل کوفه از اصحاب و راویان نزدیک به امام رضا علیه السلام، جلیل‌القدر، ثقة، زاهد و باورع بوده است. او فطحی بوده، اما از این اعتقاد برگشته و به امامت امام رضا علیه السلام معتقد شد. کتاب‌های مختلفی نوشته که از آن جمله کتاب زیارات است. راوی کتاب‌های او احمد بن محمد بن محمد بن عیسی، محمد بن حسین و محمد بن

۸۰. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۵۲۳.

۸۱. معجم رجال الحدیث، ج ۱۶، ص ۱۶۰.

۸۲. درایة النور، نسخه الکترونیکی.

۸۳. الکافی، ج ۴، ص ۵۷۹. همین حدیث در کامل‌الزیارات، ص ۱۱؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۸.

۸۴. کامل‌الزیارات، ص ۳۸.

۸۵. کامل‌الزیارات، ص ۵۵ و ۶۴ و ۷۸؛ امالی الصدوق، ص ۱۱۵.

۸۶. کامل‌الزیارات، ص ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷ و ۱۶۲. همین حدیث در ثواب الاعمال، ص ۹۲ و ۹۳؛ کامل‌الزیارات، ص ۱۶۴.

همین حدیث در الکافی، ج ۴، ص ۵۸۱؛ ثواب الاعمال، ص ۸۷؛ الکافی، ج ۴، ص ۵۸۰. همین حدیث در ثواب الاعمال، ص ۹۲.

۸۷. کامل‌الزیارات، ص ۲۶۷؛ الکافی، ج ۴، ص ۵۸۶، ج ۲ و ۳.

۸۸. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۶۲.

۸۹. کامل‌الزیارات، ص ۲۷ و ۳۱. همین حدیث در ثواب الاعمال، ص ۳۰.

عبدالجبّار هستند. او در سال ۲۲۴ ق، درگذشت.^{۹۰} در کتاب زیارات الکافی، در قسمت مربوط به زیارت رسول خدا ﷺ و اعمال سایر اماکن مقدسه مدینه روایاتی آمده که به احتمال زیاد از کتاب زیارات ابن فضال استخراج شده‌اند. سند این روایات - که طریق کلینی به کتاب ابن فضال را نشان می‌دهد - محمد بن یحیی عطار از احمد بن محمد بن عیسی است که با طرق فهرست نیز همخوانی دارد. در بررسی اسناد کامل زیارات از بین اسنادی که نام ابن فضال در آن‌ها وجود دارد، می‌توان اسنادی که در آن‌ها ابن ولید از صفار از احمد بن محمد بن عیسی از ابن فضال نقل می‌کند و همچنین اسنادی که در آن‌ها سعد بن عبدالله و علی بن ابراهیم از احمد بن محمد بن عیسی و ابراهیم بن هاشم و محمد بن حسین و محمد بن عبدالجبّار از او نقل می‌نمایند را طریق کتاب ابن فضال دانست. ۲۴ مورد نقل از کتاب زیارات ابن فضال در کامل زیارات آمده است. شیخ صدوق نیز در کتاب من لا یحضره الفقیه از کتب مختلف ابن فضال استفاده نموده است. طریق او به کتاب‌ها (یا روایات) ابن فضال، آن طور که خود تصریح نموده است، پدرش از سعد از احمد بن محمد از اوست؛ اما در کتب مختلف خود با طرق دیگری نیز از او نقل می‌کند.

روایات ابن فضال در موضوع زیارت - که از کتاب زیارات او برجای مانده‌اند - بر اساس موضوع آن‌ها عبارت‌اند از: فضیلت زیارت رسول خدا و سیدالشهداء علیهم‌السلام،^{۹۱} فضیلت زیارت رسول خدا ﷺ و مشاهد مدینه^{۹۲}، زیارت و وداع قبر رسول خدا ﷺ،^{۹۳} معرس النبی ﷺ،^{۹۴} فضیلت مسجد کوفه،^{۹۵} دلالت بر محل قبر امیرالمؤمنین علیهم‌السلام،^{۹۶} کیفیت و فضیلت زیارت سیدالشهداء علیهم‌السلام،^{۹۷} زیارت اربعین،^{۹۸} فضیلت آب فرات،^{۹۹} رجعت سیدالشهداء علیهم‌السلام به دنیا

۹۰. فهرست الطوسی، ص ۱۲۴؛ رجال النجاشی، ص ۳۶.

۹۱. الکافی، ج ۴، ص ۵۴۸. همین حدیث در کامل زیارات، ص ۱۵۷.

۹۲. الکافی، ج ۴، ص ۵۵۴، ۵۵۶ و ۵۵۷.

۹۳. همان، ج ۴، ص ۵۶۳. همین حدیث در کامل زیارات، ص ۲۶ و ۲۷. همین حدیث در عیون اخبار الرضا علیهم‌السلام، ج ۲، ص ۱۷.

۹۴. الکافی، ج ۶، ص ۵۶۶.

۹۵. کامل زیارات، ص ۲۸.

۹۶. همان، ص ۳۵؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۳۴. همین حدیث در فرحة الغری، ص ۵۱. این حدیث در تهذیب الأحکام و فرحة الغری از مزار محمد بن احمد بن داود قمی (م ۳۶۸ ق) که اکنون برجای نمانده، نقل شده است.

۹۷. کامل زیارات، ص ۸۴، ۱۲۱، ۱۳۸، ۱۴۸، ۱۶۷، ۲۲۱، ۲۲۲ و ۲۹۶؛ ثواب الاعمال، ص ۸۵؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۸۲. همین حدیث در الامالی، ج ۱، ص ۴۳؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۴۲.

و انتقام از دشمنانشان،^{۱۰۰} خبر شهادت سیدالشهداء علیه السلام پیش از آن،^{۱۰۱} گریه خلیق بر سیدالشهداء علیه السلام (آسمان، جغد)،^{۱۰۲} شفا در تربت سیدالشهداء علیه السلام^{۱۰۳} و فضیلت زیارت امام رضا علیه السلام.^{۱۰۴}

۶.۲.۳. مزار، حسین بن سعید اهوازی (و حسن بن سعید)

حسین بن سعید بن حماد اهوازی از راویان ثقه و مؤلفان مهم امامیه بوده و از امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم السلام روایت کرده است. اصالتاً کوفی است، اما همراه برادرش حسن به اهواز نقل مکان کرده و از آنجا به قم رفته و در قم حدود سال ۲۵۴ ق، وفات یافت. او سی کتاب نوشت که همگی نیکو و مورد عمل اصحاب بودند. این کتاب‌ها توسط حسین و حسن هر دو نوشته شده، اما به نام حسین معروف‌ترند. از میان آن‌ها می‌توان به کتاب حج، کتاب مزار و کتاب دعاء اشاره کرد. دو طریق «حسین بن حسن بن أبان از حسین بن سعید» و «سعد بن عبدالله، حمیری و دیگران از أحمد بن محمد بن عیسی از او» برای کتاب‌های او ذکر شده است.^{۱۰۵}

کلینی در *الکافی* از کتاب‌های حسین بن سعید اهوازی با طریق احمد بن محمد بن عیسی استفاده کرده است؛ زیرا از میان حدود ۶۷۵ سندی که در *الکافی*، نام حسین بن سعید در آن‌ها آمده است، راوی نود درصد آن‌ها احمد بن محمد بن عیسی است. کلینی از کتاب‌های مختلف حسین بن سعید و کتاب مزار او استفاده کرده است. در موارد متعددی در *کامل‌الزیارات* نیز احادیثی از کتب حسین بن سعید نقل شده است. در *کامل‌الزیارات*

۹۸. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۱۳.

۹۹. کامل‌الزیارات، ص ۴۷ و ۴۸. همین حدیث در *الکافی*، ج ۶، ص ۳۸۸.

۱۰۰. کامل‌الزیارات، ص ۶۵.

۱۰۱. همان، ص ۷۵.

۱۰۲. همان، ص ۸۹ و ۹۰، ح ۸ و ۹ و ص ۹۹.

۱۰۳. همان، ص ۲۷۴. همین حدیث در *الکافی*، ج ۶، ص ۵۸۸؛ *کامل‌الزیارات*، ص ۲۸۵. همین حدیث در تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۷۴.

۱۰۴. کتاب من لا یحضره فقیه، ج ۲، ص ۵۸۴. همین حدیث در *الامالی صدوق*، ص ۶۴؛ *عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۵۷؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۸۵. همین حدیث در *الامالی صدوق*، ص ۶۳ و ۶۱؛ *عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۵۵، ۲۵۶ و ۲۶۳.**

۱۰۵. فهرست الطوسی، ص ۱۴۹ و ۱۵۰؛ *رجال النجاشی*، ص ۵۸-۶۰.

اسناد «حسین بن حسن بن ابان از حسین بن سعید» و «سعد و صفار از احمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید» را می‌توان طرق ابن قولویه به کتاب‌های حسین بن سعید دانست. صدوق در مقدمه کتاب من لا یحضره فقیه به استفاده خود از کتب حسین بن سعید تصریح کرده است. طریق او نیز به کتاب‌ها (یا روایات) حسین بن سعید بر اساس مشیخه کتاب من لا یحضره فقیه دو طریق «ابن ولید از حسین بن حسن بن ابان از او» و «سعد بن عبدالله از احمد بن محمد از حسین بن سعید» است.^{۱۰۶}

موارد نقل از کتاب مزار حسین بن سعید در کتب موجود امامیه بدین شرح است: فضیلت و کیفیت زیارت رسول خدا ﷺ،^{۱۰۷} فضیلت نماز در مسجد رسول خدا ﷺ،^{۱۰۸} فضیلت زیارت قبور شهدای احد،^{۱۰۹} فضیلت مسجد کوفه،^{۱۱۰} خبر شهادت پیش از آن،^{۱۱۱} کیفیت زیارت سیدالشهداء علیهم السلام،^{۱۱۲} فضیلت زیارت سیدالشهداء علیهم السلام،^{۱۱۳} تمام بودن نماز و جواز نماز مستحبی در چهار محل،^{۱۱۴} گریه خلاق بر سیدالشهداء علیهم السلام (زمین)،^{۱۱۵} شفا در تربت سیدالشهداء علیهم السلام،^{۱۱۶} فضیلت آب فرات^{۱۱۷} و کیفیت زیارت قبور مؤمنان.^{۱۱۸}

۷.۲.۳. مزار، علی بن مهزیار اهوازی

ابوالحسن علی بن مهزیار اهوازی، نصرانی بود و مسلمان و شیعه شد و فهم نیکویی از امر

۱۰۶. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۹۰.

۱۰۷. الکافی، ج ۴، ص ۵۵۳؛ کامل الزیارات، ص ۱۴ و ۱۵ و ۱۷ و ۲۶.

۱۰۸. کامل الزیارات، ص ۲۱. همین حدیث در کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۲۸؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۴.

۱۰۹. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۱.

۱۱۰. کامل الزیارات، ص ۲۹، ۳۱.

۱۱۱. همان، ص ۵۹ و ۷۳.

۱۱۲. الکافی، ج ۴، ص ۵۷۲-۵۷۵. همین زیارت در کامل الزیارات، ص ۱۳۰، ۲۰۱، ۲۵۲ و ۲۵۳؛ کتاب من لا یحضره

الفقیه، ج ۲، ص ۵۹۷.

۱۱۳. الکافی، ج ۴، ص ۵۸۱. همین حدیث در کامل الزیارات، ص ۸۳، ۱۰۳، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۸۹ و ۳۳۱؛ الامالی

صدوق، ص ۱۴ و ۱۴۲؛ ثواب الاعمال، ص ۸۶ و ۸۸.

۱۱۴. الکافی، ج ۴، ص ۵۸۷. همین حدیث در کامل الزیارات، ص ۲۴۶، ۲۴۸ و ۲۴۹.

۱۱۵. کامل الزیارات، ص ۷۶.

۱۱۶. همان، ص ۲۷۵ و ۲۸۰.

۱۱۷. همان، ص ۴۸.

۱۱۸. همان، ص ۳۲۱. همین حدیث در الکافی، ج ۳، ص ۲۲۹؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۷۸.

امامت یافت. او اصالتاً اهوازی بوده و با حسن بن سعید ارتباط داشته و چه بسا هموسبب آشنایی علی بن مهزیار با امام رضا علیه السلام و امر امامت شده است. از امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم السلام روایت کرده و از نزدیکان و موکلان مورد اعتماد امام جواد و امام هادی علیهم السلام بوده است. توقیعاتی از ناحیه معصومان علیهم السلام درباره او به شیعیان رسیده که همگی حاکی از نیکی اوست. در نقل احادیث ثقه، دارای جلالت قدر و وسعت روایت بود. پیش از سال ۲۵۴ وفات یافت.^{۱۱۹}

تالیفات او مشهور بوده و هم نام کتاب‌های حسین بن سعید با اضافاتی است. نجاشی نام سی تالیف هم نام او با کتب حسین بن سعید را برده سپس به شش تالیف دیگر او نیز اشاره می‌کند. دو کتاب حج و مزار از آثار اوست.^{۱۲۰} در کتب فهرست چهار طریق برای کتاب‌های او آمده که به طور خلاصه طرق «محمد بن حسن بن علی (نوه علی بن مهزیار) از پدرش و او از جدش علی بن مهزیار»، «سعد بن عبدالله و عبدالله بن جعفر حمیری از ابراهیم بن مهزیار (برادر علی)، از علی بن مهزیار»، «ابن ولید، از صفار، از عباس بن معروف، از او» و «سعد بن عبدالله، عبدالله بن جعفر حمیری، محمد بن یحیی عطار و احمد بن ادریس همگی، از احمد بن محمد بن عیسی، از علی بن مهزیار» هستند.^{۱۲۱}

کلینی در *الکافی* از کتب علی بن مهزیار استفاده نموده و طرق مختلفی به کتاب‌های او دارد. عبدالله بن عامر، سهل بن زیاد، احمد بن محمد بن عیسی، ابراهیم بن مهزیار، حسن بن علی کوفی، عباس بن معروف و حسین بن اسحاق از راویان مهم کتاب‌های علی بن مهزیار برای کلینی بوده‌اند. در کتاب *کامل الزیارات* طرق ابن قولویه به کتاب‌های علی بن مهزیار، «محمد بن حسن بن علی بن مهزیار از پدر و جدش»، «حمیری از ابراهیم بن مهزیار، از برادرش علی» و «صفار از عباس بن معروف، از او» هستند. صدوق در مقدمه کتاب *من لا یحضره فقیه* به استفاده از کتب علی بن مهزیار تصریح کرده است. طرق او به کتاب ابن مهزیار براساس مشیخه: «محمد بن یحیی از حسین بن اسحاق»، «سعد بن عبدالله و حمیری از ابراهیم بن مهزیار» و «صفار از عباس بن معروف»، همگی از ابن مهزیار هستند.^{۱۲۲}

۱۱۹. رجال النجاشی، ص ۲۵۳؛ رجال الطوسی، ص ۳۶۰؛ فهرست الطوسی، ص ۲۶۵.

۱۲۰. رجال النجاشی، ص ۲۵۳.

۱۲۱. همان، ص ۲۵۳ و ۲۵۴؛ فهرست الطوسی، ص ۲۶۶.

۱۲۲. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۴۶.

این احادیث در کتب موجود امامیه از کتاب مزار و حج علی بن مهزیار نقل شده‌اند: کیفیت و فضیلت زیارت رسول خدا ﷺ و مشاهد مدینه،^{۱۲۳} وداع رسول خدا ﷺ،^{۱۲۴} معرّس النبی ﷺ،^{۱۲۵} زیارت از جانب امامان علیهم السلام،^{۱۲۶} کیفیت زیارت سیدالشهداء علیهم السلام و آداب فضیلت کربلا و زیارت سیدالشهداء علیهم السلام،^{۱۲۸} تمام بودن نماز در حرمین و نزد قبر امام حسین علیهم السلام،^{۱۲۹} فضیلت آب فرات،^{۱۳۰} شفا در تربت سیدالشهداء علیهم السلام،^{۱۳۱} خبر شهادت سیدالشهداء علیهم السلام پیش از آن،^{۱۳۲} نشانه سرخی آسمان در زمان شهادت امام حسین علیهم السلام،^{۱۳۳} فضیلت گریه و سرودن شعر در ثای امام حسین علیهم السلام،^{۱۳۴} فضیلت مسجد کوفه،^{۱۳۵} دلالت بر محل قبر امیرالمؤمنین علیهم السلام^{۱۳۶} و فضیلت زیارت امام رضا علیهم السلام.^{۱۳۷}

۸.۲.۳. مزار، موسی بن قاسم بجلی

ابو عبدالله موسی بن قاسم بجلی از اصحاب بسیار مورد اعتماد و بزرگوار امام رضا و امام جواد علیهم السلام در کوفه بوده است. مذهب و روش نیکو و همچنین احادیث روشن دو ویژگی

۱۲۳. الکافی، ج ۴، ص ۵۵۱، ۵۵۲ و ۵۶۴. همین زیارت در کامل الزیارات، ص ۱۱، ۱۶، ۱۹، ۲۴ و ۲۵؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۶۰.

۱۲۴. کامل الزیارات، ص ۲۶.

۱۲۵. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۶۰.

۱۲۶. الکافی، ج ۴، ص ۳۱۴.

۱۲۷. کامل الزیارات، ص ۱۸۷ و ۲۲۲ - ۲۴۵ زیارت مفصل ۲۴ صفحه‌ای و ۲۵۳ وداع زیارت مفصل سیدالشهداء علیهم السلام و ۲۵۶ زیارت حضرت عباس علیهم السلام و ۲۵۸ زیارت وداع حضرت عباس علیهم السلام در زیارت مفصل.

۱۲۸. الکافی، ج ۴، ص ۵۸۶ و ۵۸۷؛ کامل الزیارات، ص ۴۸ و ۴۹ و ۸۵ و ۱۵۵ و ۱۵۷ و ۱۶۰ و ۱۹۱.

۱۲۹. الکافی، ج ۴، ص ۵۸۶. همین حدیث در کامل الزیارات، ص ۲۴۹؛ الخصال، ج ۱، ص ۲۵۲؛ تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۴۳۰.

۱۳۰. کامل الزیارات، ص ۴۸، ج ۹ و ۱۰ و ص ۴۹، ج ۱۱ و ۱۲.

۱۳۱. همان، ص ۲۸۰ و ۲۸۳.

۱۳۲. همان، ص ۶۵.

۱۳۳. همان، ص ۹۳.

۱۳۴. همان، ص ۱۰۶.

۱۳۵. همان، ص ۲۹، ج ۷ و ۸ و ص ۳۰، ج ۱۲ و ص ۳۱، ج ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ و ص ۳۲.

۱۳۶. همان، ص ۳۶، ج ۹ و ۱۰.

۱۳۷. الکافی، ج ۴، ص ۵۸۴. همین حدیث در کامل الزیارات، ص ۳۰۶؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۸۲؛ اخبار الرضا علیهم السلام، ج ۲، ص ۲۶۱؛ ثواب الاعمال، ص ۹۸.

مهمی است که نجاشی برایش شمرده است. او سی کتاب مثل کتب حسین بن سعید داشته است. بنا بر این کتاب مزار از کتب است.^{۱۳۸} طریق کتاب‌های او «ابن ولید از صفار و سعد از احمد بن محمد و فضل بن عامر از اوست».^{۱۳۹} طریق صدوق در مشیخه کتاب من لا یحضره الفقیه و طوسی در مشیخه تهذیب الأحکام نیز همین است.^{۱۴۰}

کلینی از او در کتاب الکافی نقل اندکی کرده است. راویان مهم او در الکافی، احمد بن محمد بن عیسی، احمد بن ابی عبدالله برقی، فضل بن عامر و سهل بن زیاد هستند؛ اما نقل طوسی در تهذیب الأحکام از او زیاد است (حدود ۶۵۰ طریق مخصوصاً در کتاب حج).

مهم‌ترین راویان از او در تهذیب الأحکام، احمد بن محمد بن عیسی و برادرش عبدالله هستند. از آنجایی که کتب او مورد استفاده جدی طوسی در تألیف تهذیب الأحکام بوده است در مجلدات دوم به بعد نامی از مشایخ او برده نشده و اسناد احادیث معمولاً با نام خودش آغاز می‌شوند. این احادیث از کتاب حج و مزار او وارد کتب حدیث موجود شده‌اند: زیارت از جانب امامان علیهم السلام،^{۱۴۱} فضیلت نماز در مسجد رسول خدا صلی الله علیه و آله و اعمال آن،^{۱۴۲} فضیلت زیارت سیدالشهداء علیهم السلام،^{۱۴۳} و معرّس التّبی صلی الله علیه و آله.^{۱۴۴}

۹.۲.۳. مزار، محمد بن اورمه قمی

ابو جعفر محمد بن اورمه قمی از معاصران حسین بن سعید و دیگر راویان هم عصر او بوده؛ زیرا حسین بن حسن بن ابان و سهل بن زیاد راویان عمده او هستند. او از امامان علیهم السلام نقل مستقیمی ندارد، ولی باید او را معاصر امام جواد و امام هادی علیهم السلام دانست. به تعبیر نجاشی او کتاب‌های معتبری داشته، بجز کتابی در تفسیر باطنی که به او منسوب است، و بیش از

۱۳۸. عبارت شیخ طوسی این است: او سی کتاب نیکو و کامل همانند کتب حسین بن سعید داشته است؛ به علاوه کتاب جامع (فهرست الطوسی، ص ۴۵۳). وقتی بدون قرینه‌ای شباهت کتاب‌های موسی بن قاسم با حسین بن سعید مطرح شده و کتاب اضافه او هم مطرح شده به این معناست که موضوعات کتاب‌های آن دویکی بوده است و نه تنها تعداد آن‌ها؛ مخصوصاً آن‌که احادیثی با موضوع زیارت از او باقی مانده مؤید این احتمال است.

۱۳۹. رجال النجاشی، ص ۴۰۵؛ فهرست الطوسی، ص ۴۵۳؛ رجال الطوسی، ص ۳۶۵ و ۳۷۸؛ رجال البرقی، ص ۵۶.

۱۴۰. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۷۴؛ تهذیب الأحکام، ج ۱۱ (مشیخه)، ص ۸۱.

۱۴۱. الکافی، ج ۴، ص ۳۱۴؛ تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۳۳.

۱۴۲. کامل الزیارات، ص ۲۰؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۵ و ۱۶.

۱۴۳. کامل الزیارات، ص ۱۵۵. همین حدیث در ثواب الاعمال، ص ۸۶.

۱۴۴. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۶.

سی کتاب برای او شمرده است. در میان این کتب «کتاب المزار» و «کتاب حقوق المؤمن و فضله» دیده می‌شود.^{۱۴۵}

طوسی کتاب‌های او را همانند کتب حسین بن سعید دانسته که بر این اساس هم باید او را مؤلف کتاب مزار دانست.^{۱۴۶} طریق کلینی به کتاب‌های محمد بن اورمه «عده‌ای از مشایخ او، از سهل بن زیاد یا حسین بن حسن بن ابان»، از اوست. کلینی از کتابی در موضوع مؤمن و صفات و حقوق او و کتابی در موضوع زیارت نوشته ابن اورمه استفاده کرده است که در میان کتاب‌های او نام برده شده‌اند. طریق صدوق نیز به کتاب‌های او، «محمد بن یحیی از حسین بن حسن بن ابان»، از اوست. در کامل الزیارات هشت حدیث از محمد بن اورمه موجود است که سند همه آن‌ها به این صورت است: «محمد بن قولویه، از حسین بن حسن بن ابان، از محمد بن اورمه». این سند، طریق ابن قولویه به کتاب مزار محمد بن اورمه است. با توجه به آن‌که تقریباً راوی تمامی احادیث اندکی که در کتب موجود امامیه از محمد بن اورمه باقی مانده حسین بن حسن بن ابان است، می‌توان دریافت که مؤلفان کتب امامیه احادیثی را - که به اعتبار آن‌ها اطمینان داشته‌اند - از او نقل کرده‌اند؛ مخصوصاً آن‌که شیخ طوسی تصریح کرده که راوی کتب غیر مختلط (کتب معتبر) او، حسین بن حسن بن ابان است و نجاشی تمامی کتب او، بجز کتابی در تفسیر باطنی را صحیح می‌داند.

نجاشی از برخی امامیه نقل می‌کند که شاهد توقیعی از جانب امام هادی علیه السلام به اهل قم درباره او بوده‌اند که او را از اتهام غلو مبرا می‌داند. ابن غضائری نسبت غلو به محمد بن اورمه را مردود دانسته است. او گوید اهل قم او را متهم به غلو کرده‌اند، اما حدیث او پاکیزه است و فسادی در آن راه ندارد. سپس درباره احادیث او قضاوتی کرده که قابل توجه است. او گوید در احادیث منتسب به او چیزی که خود دارای اضطرابی باشد ندیدم، جز اوراقی در تفسیر باطنی که به نظرم وضع شده و به او نسبت داده شده باشند. اگرچه این اجتهاد شخصی ابن غضائری است، اما از آن جهت که اجتهادی حسی است و به نقل از دیگران اکتفا نشده، قابل استفاده است. سپس به نامه امام هادی علیه السلام به اهل قم در حسن عقیده او و دوری اش از اتهاماتی که درباره او وجود داشته، اشاره کرده می‌گوید خود آن را دیده است.^{۱۴۷}

۱۴۵. رجال النجاشی، ص ۳۲۹ و ۳۳۰.

۱۴۶. فهرست الطوسی، ص ۴۰۷.

۱۴۷. رجال ابن الغضائری، ج ۱، ص ۹۳.

مرحوم خوبی در جمع‌بندی سخنان مختلف درباره ابن اورمه اولاً نسبت غلوبه او را نمی‌پذیرد. ایشان شواهدی هم از روایات او آورده که نشان از عدم اعتقادش به غلو است. جالب توجه آن‌که در فهرست کتب او کتابی در رد غالیان دیده می‌شود. ثانیاً انتساب کتاب تفسیر باطنی به او را هم قبول نمی‌کند. در مجموع او را ثقه دانسته و عمل به روایاتش را صحیح می‌داند.^{۱۴۸} نظراً آقای شبیری هم وثاقت او است.^{۱۴۹}

این احادیث در موضوع زیارت از کتاب‌های او وارد کتب موجود امامیه شده است. زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام،^{۱۵۰} زیارت سیدالشهداء علیه السلام،^{۱۵۱} فضیلت آب فرات،^{۱۵۲} فضیلت زیارت سیدالشهداء علیه السلام،^{۱۵۳} و زیارت قبور مؤمنان.^{۱۵۴}

۱۰۲۳. مزار، علی بن اسباط

ابوالحسن علی بن اسباط بن سالم اهل کوفه و از راویان مورد اعتماد و بسیار راست‌گوی حدیث از امامان رضا و جواد علیهم السلام بوده است. او در ابتدا فطحی بود، اما بر اثر نامه‌هایی که بین او و علی بن مهزیار رد و بدل شد از آن عقیده برگشته، به امامت امام جواد علیه السلام معتقد گردید. او کتاب‌هایی نوشته که از آن جمله کتاب مزار است. نجاشی کتاب مزار او را توسط علی بن حسن بن فضال روایت کرده است.^{۱۵۵} کلینی در حدود دویست سند از علی بن اسباط روایت می‌کند. احادیث او در کتاب *الکافی* در موضوعات مختلف اعتقادی، اخلاقی، دعا و عبادات، حج و غیره است. طریق صدوق به کتاب‌ها (یا روایات) او «ابن ولید از صفار از محمد بن حسین از او» است.^{۱۵۶} این طریق با طریق *الفهرست طوسی* به کتب او مطابقت دارد.^{۱۵۷}

۱۴۸. معجم رجال الحدیث، ج ۱۵، ص ۱۱۷ و ۱۱۸.

۱۴۹. درایة النور، نسخه الکترونیکی.

۱۵۰. *الکافی*، ج ۴، ص ۵۶۹. همین حدیث در *کامل‌الزیارات*، ص ۴۵.

۱۵۱. *الکافی*، ج ۴، ص ۵۷۷.

۱۵۲. همان، ج ۶، ص ۳۸۸.

۱۵۳. *کامل‌الزیارات*، ص ۱۳۳ و ۱۵۳ و ۱۶۶ و ۲۹۲.

۱۵۴. همان، ص ۳۲۱ و ۳۲۲، ح ۱۳ و ۱۴.

۱۵۵. *رجال‌النجاشی*، ص ۲۵۲ و ۲۵۳.

۱۵۶. *کتاب من لا یحضره الفقیه*، ج ۴، ص ۴۹۸.

۱۵۷. *فهرست الطوسی*، ص ۲۶۸.

این احادیث در موضوعات مربوط به زیارت از کتاب مزار او وارد کتب موجود امامیه شده است: فضیلت زیارت رسول خدا ﷺ،^{۱۵۸} معرس النبی ﷺ،^{۱۵۹} دلالت بر محل قبر امیرالمؤمنین ﷺ،^{۱۶۰} فضیلت مسجد کوفه،^{۱۶۱} حد مسجد سهله،^{۱۶۲} فضیلت زیارت امام حسین ﷺ در روز عرفه،^{۱۶۳} فضیلت کربلا،^{۱۶۴} خونخواهی امام حسین ﷺ توسط امام زمان ﷺ،^{۱۶۵} گریه امام سجاد ﷺ بر امام حسین ﷺ و حضرت عباس ﷺ و فضیلت ایشان^{۱۶۶} و فضیلت زیارت امام رضا ﷺ.^{۱۶۷}

۱۱۲.۳. مزار، حسن بن احمد بن ریزویه

حسن بن احمد بن ریزویه از علمای ثقة و مورد اعتماد امامیه در قم، صاحب کتاب مزار بوده است.^{۱۶۸} هیچ توضیح بیشتری که بتوان براساس آن طبقه او را تعیین کرد، در کتب رجال و تراجم یافت نمی‌شود؛ تنها میرداماد در تعلیقه بر اصول الکافی در معرفی یکی از راویان حدیث به نام ادريس بن حسن، او را فرزند حسن بن احمد بن ریزویه دانسته است. همچنین او ادريس بن حسن را با فردی به نام ابوالقاسم ادريس قمی - که طوسی او را در اصحاب امام جواد ﷺ شمرده^{۱۶۹} - یکی دانسته است.^{۱۷۰} ادريس بن حسن از یونس بن عبدالرحمن و دیگران روایت می‌کند. احادیثی از ادريس بن حسن در کتب المحاسن،

۱۵۸. الکافی، ج ۴، ص ۵۴۹؛ کامل الزیارات، ص ۱۱ و ۳۳۱.

۱۵۹. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۵ و ۵۶۶ دو حدیث. همین حدیث در کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۶۰.

۱۶۰. کامل الزیارات، ص ۳۵.

۱۶۱. الکافی، ج ۳، ص ۴۹۳، ج ۴ و ۵ و ۷.

۱۶۲. کامل الزیارات، ص ۲۹.

۱۶۳. همان، ص ۱۷۰. همین حدیث در ثواب الاعمال، ص ۹۰؛ معانی الاخبار، ص ۳۹۱؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲،

ص ۵۸۰؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۵۰.

۱۶۴. کامل الزیارات، ص ۲۷۰. همین حدیث در تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۷۲.

۱۶۵. الکافی، ج ۱، ص ۴۶۵. همین حدیث در امالی الطوسی، ص ۴۱۸.

۱۶۶. کامل الزیارات، ص ۱۰۷؛ امالی الصدوق، ص ۴۶۲؛ النخصال، ج ۱، ص ۶۸.

۱۶۷. عیون اخبار الرضا ﷺ، ج ۲، ص ۲۵۷.

۱۶۸. رجال النجاشی، ص ۶۲.

۱۶۹. رجال الطوسی، ص ۳۷۳.

۱۷۰. التعلیقة علی اصول الکافی، ص ۶۸؛ شرح الکافی، ج ۲، ص ۳۸. همین مطلب را از بعضی محققان نقل کرده

الکافی، ثواب الاعمال و تهذیب الأحکام آمده است که البته هیچ یک از حسن بن احمد ریذویه نیست تا این احتمال را - که او فرزند حسن بن احمد بن ریذویه باشد - تقویت نماید. هیچ یک از این احادیث نیز ارتباطی با موضوع زیارت ندارند. بنا براین حدیثی که بتوان مدعی شد از کتاب مزار حسن بن احمد بن ریذویه باقی مانده، یافت نشد.

۱۲.۲.۳. زیارة ابی عبدالله علیه السلام، حسن بن محمد بن سماعة

أبو محمد حسن بن محمد بن سماعة کندي صيرفي، فقيه و ثقة در حدیث و مؤلف کتاب‌هایی نیکو، اهل کوفه و واقفی بوده است. او سی کتاب داشته است که کتاب‌های حج و زیارة ابی عبدالله علیه السلام از آن‌هاست. او در سال ۲۶۳ وفات یافت.^{۱۷۱} خانواده او معروف به طلب حدیث و فقه بوده‌اند. پدرش محمد بن سماعة از بزرگان و ثقات شیعه بوده است. حسن بن محمد از آیوب بن نوح، حسن بن محبوب، جعفر بن سماعة، صفوان بن یحیی، محمد بن زیاد بن عیسی، محمد بن ابی عمیر و دیگران روایت می‌کند.^{۱۷۲} در کتاب الکافی، تقریباً در همه موارد، کلینی از طریق شیخ خود حمید بن زیاد از او نقل کرده است. در کتاب الکافی با وجود احادیث متعددی که از کتاب‌های ابن سماعة، مثل کتاب جنائز، نکاح و حج او نقل شده، حدیثی که بتوان آن را مربوط به زیارت ابی عبدالله علیه السلام دانست، یافت نشد و در کتاب کامل الزیارات حدیثی از او نقل نشده است. چه بسا نقلی از آن کتاب صورت نگرفته یا نام کتاب طبق نقل طوسی وفات ابی عبدالله بوده و در نجاشی تصحیف شده است. در کتب شیخ صدوق هم نقل‌هایی از او وجود دارد که ارتباطی با زیارت امام حسین علیه السلام ندارد. تنها حدیثی که از نظر مضمون می‌تواند به کتابی تحت عنوان زیارت ابی عبدالله علیه السلام مربوط شود، حدیثی در فضیلت زیارت سیدالشهداء علیهم السلام است که در تهذیب الأحکام از مزار محمد بن احمد بن داود از او نقل شده است.^{۱۷۳}

۱۳.۲.۳. مزار، محمد بن حسن صفار

ابوجعفر محمد بن حسن بن فروخ صفار از بزرگان امامیه در قم، ثقة و بلند مرتبه بوده است. روایات او مورد اعتماد و بسیار کم خطاست. او کتاب‌هایی هم نام با کتب حسین بن سعید و کتابی نیز اضافه‌تر (بصائر الدرجات) داشته است. کتاب مزار از کتب اوست. او در

۱۷۱. رجال النجاشی، ص ۴۱ و ۴۲؛ فهرست الطوسی، ص ۱۳۴.

۱۷۲. موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۳، ص ۲۰۸.

۱۷۳. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۴۷.

سال ۲۹۰ ق، در قم درگذشت. نجاشی و طوسی دو طریق برای کتاب‌های او ذکر کرده‌اند؛ یکی برای همه کتاب‌هایش: «محمد بن یحیی عطار از او» و دیگری برای همه کتبش، بجز *بصائر الدرجات*: «ابن ولید از او».^{۱۷۴}

در کتاب *الکافی* در حدود چهل حدیث نام صفار دیده می‌شود؛ اما در این میان حدیثی که به موضوع زیارت مربوط شود، یافت نگردید. ابن قولویه در *کامل الزیارات* از صفار در شصت طریق نقل کرده است. راوی اصلی او در نقل از صفار ابن ولید است. ابن قولویه کتاب‌های احمد بن محمد بن عیسی، حسین بن سعید، علی بن مهزیار اهوازی، محمد بن حسین، علی بن حکم، صالح بن عقبه، ابن فضال و برقی را از طریق صفار و مشایخ او روایت کرده است. بنا بر این در میان این شصت طریق، برخی را باید طریق ابن قولویه به کتاب مزار صفار و برخی را طریق او به کتب دیگران دانست. در کتب شیخ صدوق در بیش از دو هزار طریق از صفار نقل شده است. راوی مهم او نیز ابن ولید است. صدوق نیز در موضوعات مختلف از کتب صفار نقل کرده است؛ اما احتمال استفاده از منابعی دیگر از طریق او نیز وجود دارد.

برخی از احادیثی که از مزار صفار وارد *کامل الزیارات* یا آثار صدوق شده‌اند، بدین شرح هستند: فضیلت زیارت امامان علیهم‌السلام،^{۱۷۵} فضیلت مسجد رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اعمال آن،^{۱۷۶} شهادت سید الشهداء علیه‌السلام،^{۱۷۷} فضیلت زیارت سید الشهداء علیه‌السلام،^{۱۷۸} کیفیت و آداب زیارت سید الشهداء علیه‌السلام،^{۱۷۹} فضیلت تربت سید الشهداء علیه‌السلام،^{۱۸۰} کیفیت زیارت امام کاظم علیه‌السلام،^{۱۸۱} فضیلت زیارت امام رضا علیه‌السلام،^{۱۸۲} گریه خلائق بر سید الشهداء علیه‌السلام (جنیان)^{۱۸۳} و فضیلت

۱۷۴. رجال النجاشی، ص ۳۵۴؛ فهرست الطوسی، ص ۴۰۸.

۱۷۵. عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۲۶۰. همین حدیث در *علل الشرایع*، ج ۲، ص ۴۵۹.

۱۷۶. *کامل الزیارات*، ص ۲۱ و ۲۲ و ۲۶.

۱۷۷. همان، ص ۶۳.

۱۷۸. همان، ص ۱۵۲ و همین حدیث در *کتاب من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، ص ۵۸۱؛ *ثواب الاعمال*، ص ۹۱؛ *امالی الصدوق*، ص ۱۴۳؛ *ثواب الاعمال*، ص ۸۵ و ۸۶، ج ۷ و ۱۰ و ۸۷ و ۸۸ و ۹۱ و ۹۲ و ۹۷.

۱۷۹. *کامل الزیارات*، ص ۲۱۱؛ *ثواب الاعمال*، ص ۸۹.

۱۸۰. *کامل الزیارات*، ص ۲۸۵. همین حدیث در *الکافی*، ج ۲، ص ۲۶۶ با سندی دیگر از غیر صفار.

۱۸۱. *عیون اخبار الرضا*، ج ۲، ص ۲۷۱.

۱۸۲. *امالی الصدوق*، ص ۶۴. همین حدیث در *عیون اخبار الرضا*، ج ۲، ص ۲۵۷، ح ۱۰ و ۱۳ و ۲۶۱؛ *ثواب الاعمال*، ص ۹۸، ح ۲ و ۳.

زیارت قبر مؤمن.^{۱۸۴}

۱۴۲۰۳. مزار و فضل کوفه، سعد بن عبدالله اشعری

ابوالقاسم سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی، فقیه و چهره مورد اعتماد، شناخته شده و بزرگ امامیه در عصر خویش بوده است. او از اصحاب امام عسکری علیه السلام بوده و برخی معتقدند که ایشان را زیارت کرده است. او برای طلب حدیث سفرهای بسیاری کرد. سعد کتاب‌های متعددی تألیف کرده که در گزارش فهرست نویسان نام برده شده‌اند. از جمله کتاب‌هایش فضل کوفه و مزار است. «ابن قولویه از پدر و برادرش»، «صدوق از پدرش و ابن ولید» و «احمد بن محمد بن یحیی از پدرش» راوی همه کتاب‌های او هستند. او در سال ۲۹۹ یا ۳۰۱ ق، درگذشت.^{۱۸۵} راویان عمده او در کتب امامیه ابن ولید، علی بن حسین بن بابویه (پدر صدوق) و محمد بن قولویه (پدر ابن قولویه) هستند. در کتاب *الکافی* تعداد اندکی نقل از او وجود دارد، اما در *کامل‌الزیارات* در حدود ۲۴۰ طریق^{۱۸۶} و در کتب صدوق در بیش از هفت هزار طریق، از سعد بن عبدالله نقل شده است.

سعد بن عبدالله کتب بسیاری تألیف کرده که صدوق و ابن قولویه از آن‌ها استفاده کرده‌اند. صدوق در مقدمه کتاب *من لا یحضره فقیه* تصریح به استفاده از کتب او، مخصوصاً کتاب رحمة کرده است. ابن قولویه نیز از کتاب مزار و فضل کوفه او استفاده کرده است. مشایخ و راویانی که سعد بن عبدالله از آنان روایت می‌کند بسیارند. بیشترین روایت سعد بن عبدالله از احمد بن محمد بن عیسی است؛ در *کامل‌الزیارات* در حدود نیمی از کل اسناد و در کتب صدوق نیز حدود ثلث اسناد. او ناقل حدیثی از احمد بن محمد بن عیسی است و این احتمالاً نشان‌گر طریقی برای کتابی از احمد بن محمد بن عیسی و یا برخی از مشایخ اوست.

روایات سعد بن عبدالله در *کامل‌الزیارات* و آثار صدوق از جهت منبع اولیه بسیار مختلف هستند. در *کامل‌الزیارات* سعد از حدود سی نفر از مشایخ خود و در آثار صدوق از بیش از

۱۸۳. *امالی الصدوق*، ص ۱۳۹.

۱۸۴. *ثواب الاعمال*، ص ۹۹ و ۱۹۹.

۱۸۵. *رجال النجاشی*، ص ۱۷۷ و ۱۷۸؛ *فهرست الطوسی*، ص ۲۱۵ و ۲۱۶؛ *کتاب من لا یحضره الفقیه*، ج ۴، ص ۴۲۴.

۱۸۶. با توجه به ۸۳۰ طریق موجود در *کامل‌الزیارات*، حدود سی درصد طرق از سعد بن عبدالله است.

صد نفر روایت کرده است.^{۱۸۷} بسیاری از این مشایخ در تعداد کمی از اسناد قرار گرفته‌اند که احتمال شیخ اجازه بودن را درباره آن‌ها بسیار پایین می‌آورد. این خود نشان‌گر آن است که ابن قولویه و صدوق از کتاب‌های سعد بن عبدالله در نقل از آن‌ها استفاده کرده باشند. از طرفی دیگر، سعد راوی کتاب‌های بسیاری برای ابن قولویه و صدوق نیز بوده است؛ برای مثال او راوی کتب برقی، حسین بن سعید اهوازی، ابن فضال، ابن محبوب، محمد بن حسین ابی الخطاب، احمد بن محمد بن عیسی، محمد بن عیسی بن عبید و دیگران بوده است. بنا بر این به نظر می‌رسد از نقل‌های بسیاری که در *کامل‌الزیارات* و آثار صدوق از او شده است، تعداد کمتری به کتاب‌های خود او مربوط باشد؛ اما با این وجود نقل‌های بسیاری نیز وجود دارد که از کتب او استخراج شده‌اند. به برخی از روایات او در کتب موجود امامیه در موضوع زیارت اشاره می‌شود: فضیلت زیارت اهل بیت علیهم‌السلام و رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله،^{۱۸۸} فضیلت نماز در مسجد رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله،^{۱۸۹} فضیلت مسجد کوفه،^{۱۹۰} تعیین محل قبر امیرالمؤمنین علیه‌السلام،^{۱۹۱} فضیلت آب فرات،^{۱۹۲} خبر شهادت سیدالشهداء علیه‌السلام،^{۱۹۳} فضیلت گریه بر سیدالشهداء علیه‌السلام و گریه خلاق برایشان،^{۱۹۴} فضیلت زیارت سیدالشهداء علیه‌السلام،^{۱۹۵} فضیلت کربلا و تربت سیدالشهداء علیه‌السلام،^{۱۹۶} و فضیلت زیارت امام رضا علیه‌السلام.^{۱۹۷}

۱۸۷. نام سعد بن عبدالله در حدود ۱۵۰ طریق از طرق مشیخه کتاب من لا یحضره الفقیه وجود دارد.
۱۸۸. *ثواب الاعمال*، ص ۸۲؛ *علل الشرایع*، ج ۲، ص ۴۶۰؛ *کامل‌الزیارات*، ص ۱۰، همین حدیث در *تهذیب الأحکام*، ج ۶، ص ۴۰ و ۲۰؛ *کامل‌الزیارات*، ص ۱۲ و ۱۴.
۱۸۹. *کامل‌الزیارات*، ص ۲۱.
۱۹۰. همان، ص ۲۷ و ۳۰ و ۳۲.
۱۹۱. همان، ص ۳۳ و ۳۴.
۱۹۲. همان، ص ۴۷ و ۴۸. همین حدیث در *الخصال*، ج ۱، ص ۲۵۰.
۱۹۳. همان، ص ۵۵ و ۵۶ و ۵۷ و ۵۹ و ۶۰ و ۶۱ و ۶۳، ح ۲ و ۳ و ۴ (سه حدیث) و ص ۶۴، ح ۱ و ۲ و ۶ (سه حدیث) و ص ۶۷ و ۶۸ و ۷۰ و ۷۲ و ۷۳ و ۷۴ و ۷۵ و ۷۷ و ۷۸، ح ۷ و ۸ و ۹ (سه حدیث) و ص ۸۰.
۱۹۴. همان، ص ۱۰ و ۱۰۱ و ۱۰۳؛ *کامل‌الزیارات*، ص ۸۴ و ۸۵، ح ۹ و ۱۱ و ۱۳ و ص ۸۶، ۸۸ و ۸۹، ح ۲، ۳ و ۵ و ص ۹۰، ۹۱ و ۹۲، ح ۱۶، ۱۷ و ۱۹ و ص ۹۳، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ح ۲ و ص ۹۹ و ۱۰۸، ح ۱، ۳ و ۴ و ص ۱۱۵.
۱۹۵. همان، ص ۸۴، ۹۱، ۹۱، ۱۱۰، ۱۱۴، ۱۲۹، ۱۳۵ و ۱۶۰؛ *ثواب الاعمال*، ص ۸۵ و ۹۰ همین حدیث در کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۸۰؛ *معانی الاخبار*، ص ۳۹۱، ح ۳۶ با همین سند آمده است. در *کامل‌الزیارات*، ص ۱۷۰ نیز با همین سند از سعد بن عبدالله.
۱۹۶. *کامل‌الزیارات*، ص ۲۴۸ و ۲۷۸.
۱۹۷. *أمالی الصدوق*، ص ۱۱۹. همین حدیث در *عیون أخبار الرضا علیه‌السلام*، ج ۲، ص ۲۵۸ و ۲۵۹؛ *أمالی الصدوق*، ص ۱۲۰ و

۱۵.۲.۳. مزار، حسین بن عبیدالله قمی

أبو عبدالله حسین بن عبیدالله بن سهل سعدی اهل قم، کتب زیادی حاوی احادیث صحیحی داشته که به برخی از آن‌ها در کتب فهرست اشاره شده است؛ از آن جمله کتب مزار و ایمان (کتاب مفصلی شامل بخش‌های مختلفی درباره ایمان و شرایط آن) است. راوی کتاب‌های او محمد بن یحیی عطار و احمد بن علی فائدی و علی بن حاتم هستند؛^{۱۹۸} اما کلینی در تمام موارد توسط احمد بن ادریس از او روایت کرده است. طوسی او را یک بار در اصحاب امام هادی علیه السلام^{۱۹۹} و بار دیگر در میان کسانی که از ائمه علیهم السلام روایت نکرده‌اند،^{۲۰۰} جای داده است. براساس گزارش کثی او از کسانی است که در میان دیگر متهمان به غلواز قم اخراج شدند،^{۲۰۱} اما نجاشی می‌گوید او به غلو متهم شده و کتب معتبری دارد. این نشانه آن است که خود این اتهام را نپذیرفته است. در تحقیقات اخیر، برخی محققان با همین استدلال نسبت غلورا نپذیرفته، از صحت کتبش در نظر نجاشی وثاقت او را نتیجه گرفته‌اند.^{۲۰۲}

در کامل الزیارات در همه موارد او از حسن بن علی بن ابی عثمان روایت می‌کند. او خود صاحب کتاب نوادری بوده که حسین بن عبیدالله راوی آن است.^{۲۰۳} احادیثی با موضوعات زیر، در کامل الزیارات از کتاب مزار او نقل شده است: فضیلت زیارت سیدالشهداء علیهم السلام^{۲۰۴} و گریه بر سیدالشهداء علیهم السلام.^{۲۰۵}

۱۶.۲.۳. مزار و مقتل الحسین علیه السلام محمد بن احمد بن یحیی

أبو جعفر محمد بن أحمد بن یحیی بن عمران أشعری قمی، از راویان و مؤلفان ثقه، بلند

همین حدیث در عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۵۹.

۱۹۸. رجال النجاشی، ص ۴۲ - ۴۴؛ فهرست الطوسی، ص ۱۴۵.

۱۹۹. رجال الطوسی، ص ۳۸۶.

۲۰۰. همان، ص ۴۲۵.

۲۰۱. رجال الکثی، ص ۵۱۲.

۲۰۲. درایة النور، نسخه الکترونیکی.

۲۰۳. رجال النجاشی، ص ۶۱.

۲۰۴. کامل الزیارات، ص ۱۱۴ و ۱۳۲. همین حدیث در ثواب الاعمال، ص ۹۶؛ کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۹.

همین حدیث در ثواب الاعمال، ص ۹۱.

۲۰۵. کامل الزیارات، ص ۸۰ و ۱۰۸.

مرتبه و پرروایت بوده است. او کتاب‌هایی نوشته که از آن جمله می‌توان به *نوادیر الحکمة*، ملاحم، مقتل الحسین علیه السلام و مزار اشاره نمود. کتاب *نوادیر الحکمة* کتابی نیکو و بزرگ بوده است. این کتاب خود شامل ۲۲ کتاب در موضوعات متفاوت فقهی بوده است. راویان کتاب‌های او محمد بن یحیی عطار، ابن بطة، احمد بن ادریس و پسرش احمد بوده‌اند.^{۲۰۶}

کتاب *نوادیر الحکمة* و سایر کتاب‌های او از منابع مورد استفاده علمای شیعه پس از او بوده است. صدوق در مقدمه کتاب *من لا یحضره الفقیه* و برخی احادیث متن کتاب به استفاده از *نوادیر الحکمة* تصریح کرده است.^{۲۰۷} در کتاب‌های *الکافی*، *کامل الزیارات*، تمامی کتب صدوق، کتب طوسی، مخصوصاً *تهذیب الأحکام* و *الاستبصار* استفاده زیادی از کتب محمد بن احمد بن یحیی، مخصوصاً *نوادیر الحکمة* شده است.

این احادیث با موضوعات ذکر شده، نمونه‌هایی از احادیث کتاب مزار و یا مقتل الحسین علیه السلام نوشته محمد بن احمد بن یحیی هستند: کیفیت زیارت سیدالشهداء علیه السلام و آداب آن،^{۲۰۸} فضیلت زیارت سیدالشهداء علیه السلام،^{۲۰۹} فضیلت مسجد کوفه و سهله،^{۲۱۰} فضیلت زیارت قبور مؤمنان،^{۲۱۱} اخبار به شهادت سیدالشهداء علیه السلام،^{۲۱۲} فضیلت گریاندن در رشای

۲۰۶. رجال النجاشی، ص ۳۴۸؛ فهرست الطوسی، ص ۴۰۸؛ کتاب *من لا یحضره الفقیه*، ج ۴، ص ۴۷۵؛ *تهذیب الأحکام*، ج ۱۱ (مشیخه)، ص ۷۱.

۲۰۷. کتاب *من لا یحضره فقیه*، ج ۱، ص ۳ و ۵۶۲.

۲۰۸. *الکافی*، ج ۴، ص ۵۷۸، همین زیارت در *کامل الزیارات*، ص ۳۱۵ با سند خودش از آثار محمد بن احمد بن یحیی عنوان زیارت امام کاظم علیه السلام و زیارت جامعه آمده و نیز در *تهذیب الأحکام*، ج ۶، ص ۱۰۲ به نقل از *الکافی* آمده است. در آثار صدوق این زیارت امام کاظم علیه السلام و زیارت جامعه در کتاب *من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، ص ۶۰۸ به نقل از علی بن حسان و در *عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۷۱ آمده است؛ *کامل الزیارات*، ص ۳۱۶؛ *تهذیب الأحکام*، ج ۶، ص ۷۶ (از مزار ابن داود و او از مزار محمد بن احمد بن یحیی).*

۲۰۹. *الکافی*، ج ۴، ص ۵۸۲. همین زیارت در *کامل الزیارات*، ص ۱۱۶؛ *ثواب الاعمال*، ص ۹۴؛ *کامل الزیارات*، ص ۱۶۵ و ۲۵۱ و ۱۱۸. همین حدیث در *تهذیب الأحکام*، ج ۶، ص ۴۷ (از مزار محمد بن احمد بن داود و او از مزار محمد بن احمد بن یحیی)؛ *کامل الزیارات*، ص ۱۷۰. همین حدیث در *تهذیب الأحکام*، ج ۶، ص ۵۰ (از مزار ابن داود و او از مزار محمد بن احمد بن یحیی). همین حدیث در آثار صدوق نیز نقل شده است. در کتاب *من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، ص ۵۸۰ به صورت مقطوع و در *ثواب الاعمال*، ص ۹۰. همین حدیث در *کامل الزیارات*، ص ۱۷۰.

۲۱۰. *کامل الزیارات*، ص ۲۷. حدیث در *تهذیب الأحکام*، ج ۶، ص ۳۲؛ *کامل الزیارات*، ص ۲۹.

۲۱۱. *الکافی*، ج ۳، ص ۲۲۹. همین حدیث در *کامل الزیارات*، ص ۳۱۹؛ *تهذیب الأحکام*، ج ۶، ص ۱۰۴؛ *کامل الزیارات*، ص ۳۲۰. همین حدیث در *تهذیب الأحکام*، ج ۶، ص ۱۰۵.

۲۱۲. *أمالی الصدوق*، ص ۱۳۴ و ۱۳۷.

سیدالشهداء علیه السلام ۲۱۳ و فضیلت زیارت امام کاظم علیه السلام ۲۱۴.

۱۷.۲.۳. زیارة ابی عبدالله علیه السلام. محمد بن عباس بن عیسی

ابوعبدالله محمد بن عباس بن عیسی غاضری ساکن بنی غاضره بوده است. او ثقه بوده و از پدرش عباس بن عیسی، حسن بن علی بن ابی حمزه و دیگران روایت می‌کند. او مؤلف کتاب زیارة ابی عبدالله علیه السلام، ملاحم و کتاب‌های دیگر بوده است. نجاشی کتاب‌های او را توسط حمید بن زیاد (م ۳۱۰ ق) روایت می‌کند.^{۲۱۵} با توجه به روایت حمید از او باید او را از معاصران سعد بن عبدالله دانست. همچنین آقا بزرگ تفسیر او را تفسیر غاضری نامیده است.^{۲۱۶} او از بطائنی و عبدالله بن جبلة - که حدود سال ۲۲۰ درگذشتند - روایت کرده است. بنا بر این باید سال تولد او را قبل از سال ۲۰۰ دانست. در کتاب‌های تفسیر فرات، غیبت نعمانی و برخی کتاب‌های دیگر از او روایت شده است. دو حدیث را در موضوع فضیلت زیارت سیدالشهداء علیه السلام می‌توان از کتاب مزار او دانست.^{۲۱۷}

۱۸.۲.۳. مزار، یونس بن علی قطان (عطار)

ابوعبدالله یونس بن علی قطان، اهل کوفه (در طاق حیان یا همان بیطار حیان) بوده است. کتاب مزار نوشته اوست. حمید بن زیاد کتاب او را روایت کرده است.^{۲۱۸} طوسی از فردی به نام یونس بن علی عطار نام برده است^{۲۱۹} که چه بسا همین راوی مورد نظر باشد.^{۲۲۰} چه بسا عطار تصحیف کلمه بیطار (دامپزشک) در کلام نجاشی باشد.^{۲۲۱} با توجه به نقل یونس از نصر بن مزاحم باید او را متولد پیش از سال ۲۰۰ دانست. در موضوع زیارت حدیثی از او یافت نگردید.

۲۱۳. همان، ص ۱۴۱.

۲۱۴. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۸۲ از مزار محمد بن احمد بن داود و او از مزار محمد بن احمد بن یحیی.

۲۱۵. رجال النجاشی، ص ۳۴۲؛ رجال ابن داود، ص ۳۱۷.

۲۱۶. الدرریة، ج ۴، ص ۲۹۶.

۲۱۷. مناسک المزار، ص ۲۲۵. همین حدیث در تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۴۵ نقل از مزار محمد بن احمد بن داود؛

تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۵۱ به نقل از مزار محمد بن احمد بن داود.

۲۱۸. رجال النجاشی، ص ۴۴۸.

۲۱۹. رجال الطوسی، ص ۴۵۰.

۲۲۰. معجم رجال الحدیث، ج ۲۰، ص ۲۲۵.

۲۲۱. مستدرک الوسائل، (خاتمه) ج ۹، ص ۲۴۷.

۴. جمع بندی اعتبارسنجی منابع زیارت

همان طور که مشاهده شد، در بین اصول و مصنفات اصحاب ائمه علیهم السلام و علمای متقدم امامیه تعداد زیادی کتاب با موضوع زیارت وجود داشته است. باید دانست که مؤلفان کتب فهرست تمامی کتاب های امامیه را ذکر نکرده، به ذکر تعدادی از کتب که به آن ها دسترسی داشته یا از آن ها اطلاع یافتند، اکتفا کرده اند.^{۲۲۲} بنا براین باید مؤلفات ایشان را در موضوع زیارت بیش از این دانست. کتب دیگری نیز وجود دارند که اگرچه نامشان مزار نیست، اما شامل احادیث موضوع زیارت هستند. در این نوشتار تنها به کتاب هایی اشاره شده که نامشان صریح در موضوع زیارت است و یا با شواهد دیگری از محتوای آن ها آگاهی داریم. همچنین جوامع حدیثی و فقهی متقدمان شیعه که از میان رفته اند، بی تردید شامل این موضوع نیز بوده اند. شاهد مهم این ادعا این که جوامع حدیثی یا فقهی موجود امامیه مثل *الکافی*، کتاب *من لا یحضره الفقیه*، *المفنیة و تهذیب الأحکام* همگی شامل کتاب یا بابی در موضوع زیارت هستند. با همه این ها در قرن دوم و سوم هجری (یعنی در عصر راویانی که امامان علیهم السلام را درک کرده اند) ۲۱ کتاب با موضوع زیارت (یا شامل موضوع زیارت) توسط اصحاب امامان علیهم السلام تألیف شده - که تا انتهای قرن سوم حیات داشته اند - و امروز نشانی از کتب آن ها به دست ما رسیده است و اطلاعی از آن ها یافته ایم.

از میان این ۲۱ مؤلف، چهارده نفر از ثقات امامی و سه نفر ثقه غیر امامی بوده اند. از میان چهار نفر دیگر، تنها درباره سه یا یک نفر تصریح به عدم وثاقت و ضعف شده است (در دیدگاه مرحوم آقای خوبی - که داود بن کثیر و محمد بن سنان را ضعیف دانسته - سه نفر؛ ولی در دیدگاه آقای شبیری - که هر دوی آن ها را ثقه و ضعف آن ها را مردود می دانند - فقط یک نفر، یعنی عبدالله اصم ضعیف است) و یک نفر مجهول است. چه بسا او نیز از موثقان

۲۲۲. نجاشی خود در مقدمه کتابش گوید: من به معرفی تمامی کتب توفیق نیافتم، بلکه آن مقدار که توانستم جمع کردم؛ زیرا اکثر کتاب ها موجود نیست. سپس اضافه می کند که این را برای آن گفتم که کسی اگر به کتابی دست یافت که من آن را ذکر نکردم، عذری داشته باشم (*رجال النجاشی*، ص ۳). همچنین نجاشی در کتابش در حدود ۱۵۰ مورد و طوسی در فهرست حدود هفتاد بار عبارت «له کتب منها» یا عبارات شبیه آن را به کار برده اند که نشان می دهد احتمال وجود کتبی دیگر را برای نویسنده - که دسترسی به آن ها نداشته اند - منتفی نمی دانستند. در برخی از موارد بعد از عبارت «له کتب منها»، تنها نام یک کتاب دیده می شود. این نشانه انتخاب کتاب مهم تری از میان کتاب های نویسنده است که از آن ها اطلاع داشته ولی ذکر نکرده اند؛ برای نمونه رک: (همان، ص ۳۳۳ و ۳۴۰ و ۳۴۱ و ۳۸۲ و ۴۰۴ و ۴۱۵ و ۴۳۹؛ *الفهرست*، ص ۳۷ و ۴۶۳).

بوده، اما دلیلی برای اثبات آن وجود ندارد. بنا براین بالای هشتاد درصد (براساس نظر مرحوم خوبی یا نود درصد براساس نظر آقای شبیری) از مؤلفان این کتب، از ثقات هستند. در میان این مؤلفان کسانی مثل صفوان بن یحیی و یونس بن عبدالرحمن و بنزطی از اصحاب اجماع هستند. در میان ایشان کسانی مثل معاویه بن عمار، علی بن مهزیار، موسی بن قاسم، ابن فضال و دیگران از اصحاب بسیار مورد اعتماد و نزدیک امامان علیهم السلام و یا از وکلای ایشان بوده‌اند.

مؤلفان بعدی کتب زیارت، مانند کلینی، ابن قولویه، صدوق، مفید و طوسی از کتب قرن‌های دوم و سوم استفاده کرده و با انتخاب خود کتبی تألیف کرده‌اند. در جدول زیر خلاصه اطلاعات درباره میزان وثاقت مؤلفان کتب زیارت ارائه شده است. در توضیح عناوین جدول تذکره و نکته لازم است.

۱. برای تعیین میزان وثاقت راویان، بعد از مراجعه به رجالیان متقدم، از نظر مرحوم خوبی در معجم رجال استفاده شده است. اگر در این کتاب هم جمع‌بندی نهایی نبود، براساس تحقیق نرم افزار درایة النور (مورد تأیید آقای سید محمد جواد شبیری) درباره وثاقت راوی قضاوت شده است. در موارد اختلاف، جمع نظر مرحوم آقای خوبی و آقای شبیری در نظر گرفته شده است. در مواردی که در هیچ یک قضاوتی درباره وثاقت وجود ندارد، این حالت را با علامت سؤال آمده است. روشن است که این حالت دلیلی برای ضعف راوی نخواهد بود، بلکه تنها نشانه آن است که فهرست نویسان درباره وثاقت یا عدم آن سخنی نگفته‌اند.

۲. درباره کتاب‌هایی که بیش از ده نقل از آن‌ها، در کتب موجود، به دست ما رسیده، دسترسی به بسیاری از محتوای آن‌ها ادعا شده است.

شماره مسلسل	دسترسی به محتوا	میزان وثاقت	نام کتب	مؤلف	شماره	طبقه مؤلف
۱	بسیار ۲۲۳	ثقه امامی	حج، مزار امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	معاویه بن عمار	۱	قرن دوم
۲	بسیار	ضعیف	مزار	عبدالله بن عبدالرحمن اصم	۲	
۳	اندک	ضعیف یا ثقه امامی ۲۲۴	مزار	داود بن کثیررقی	۳	

۲۲۳. قضاوت دسترسی بسیار به محتوا تنها درباره کتاب حج اوست.

۲۲۴. داود بن کثیررقی به نظر نجاشی ضعیف و به نظر طوسی ثقه است. جمع‌بندی مرحوم خوبی درباره او عدم اثبات وثاقت است (معجم رجال الحدیث، ج ۷، ص ۱۲۵)؛ اما در تحقیق نرم افزار نور امامی، ثقه و جلیل القدر دانسته شده

۱	صفوان بن یحیی	مزار	ثقه امامی	بسیار	۴
۲	یونس بن عبدالرحمن	مزار	ثقه امامی	بسیار	۵
۳	احمد بن ابی نصر بزنطی	جامع، نوادر	ثقه امامی	بسیار	۶
۴	محمد بن سنان زاهری	مزار	ممدوح یا ثقه امامی ^{۲۲۵}	بسیار	۷
۵	حسن بن علی بن فضال	زیارات	ثقه غیر امامی ^{۲۲۶}	بسیار	۸
۶	حسین بن سعید اهوازی	حج، مزار	ثقه امامی	بسیار	۹
۷	علی بن مهزیار اهوازی	حج، مزار	ثقه امامی	بسیار	۱۰
۸	موسی بن قاسم بجلي	حج، مزار	ثقه امامی	اندک	۱۱
۹	محمد بن اورمة	مزار	ثقه امامی	اندک	۱۲
۱۰	علی بن اسباط	مزار	ثقه غیر امامی	اندک	۱۳
۱۱	حسن بن احمد بن ریذویه قمی	مزار	ثقه امامی	هیچ	۱۴
۱۲	حسن بن محمد بن سماعة	زیارة ابی عبدالله <small>علیه السلام</small>	ثقه غیر امامی	اندک	۱۵
۱۳	محمد بن حسن صفار	مزار	ثقه امامی	اندک	۱۶
۱۴	سعد بن عبدالله اشعری	مزار	ثقه امامی	بسیار	۱۷
۱۵	حسین بن عبیدالله سعدی	مزار، زیارة المؤمن	ثقه امامی	اندک	۱۸
۱۶	محمد بن احمد بن یحیی	مزار، مقتل الحسین <small>علیه السلام</small>	ثقه امامی	بسیار	۱۹
۱۷	محمد بن عباس بن عیسی	زیارة ابی عبدالله <small>علیه السلام</small>	ثقه امامی	اندک	۲۰

قرن سوم

است.

۲۲۵. محمد بن سنان بر اساس نظر مرحوم خوئی امامی و ممدوح و دوستدار اهل بیت علیهم السلام بوده است، ولی وثاقت او نیست؛ اما در تحقیق نرم افزار نور، ثقه امامی دانسته شده است. همچنین تضعیف او را به علت نسبت غلومی دانند که دلیلی بر عدم وثاقت نیست.

۲۲۶. حسن بن علی بن فضال از اصحاب بسیار مورد اعتماد امامیه و از خواص امام رضا علیه السلام بوده است. از آنجایی که طبق مشهور فطحی بوده و موقع مرگ از این اعتقاد برگشته، علی القاعده موقع صدور احادیث، امامی نبوده است.

۲۱	هیچ	؟	مزار	یونس بن علی قطان	۱۸
----	-----	---	------	------------------	----

۵. جمع بندی محتوایشناسی منابع زیارت

موضوعات موجود در کتب مربوط به زیارت را می توان در چهار حیطه کلی گنجانند. این چهار حیطه، فضیلت زیارت معصومان علیهم السلام، آداب زیارت و زیارت نامه ایشان، فضایل و آداب اماکن مقدس و مساجد و موضوعات مربوط به سیدالشهداء علیهم السلام و شهادت آن حضرت است. در هیچ یک از موضوعات جزئی، کتب تألیف شده توسط افراد غیر ثقه و مجهول (از نظر مرحوم خویی: اصم و داود رقی، ابن سنان و یونس قطان) متفرد نیستند. بنا براین می توان ادعا کرد کتب معتبر امامیه نوشته ثقات اصحاب امامان علیهم السلام در تمامی موضوعات جزئی مربوط به زیارت شامل محتوا بوده اند و این موضوعات در کتب معتبر جا داشته است. در جدول زیر موضوعات کلی و جزئی و کتاب هایی که احادیثی در آن موضوعات را در خود جا داده اند، مشاهده می شود. با مراجعه به متن و در قسمت معرفی هر کتاب آدرس احادیث مورد نظر قابل دستیابی است.

موضوع کلی	زیر موضوعات	کتب حاوی موضوعات
فضیلت زیارت	فضیلت زیارت اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	مزار صفوان بن یحیی، مزار محمد بن سنان، زیارات ابن فضال، مزار صفار، مزار سعد بن عبدالله
	فضیلت زیارت رسول خدا <small>صلی الله علیه و آله</small>	مزار محمد بن سنان، زیارات ابن فضال، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار، مزار علی بن اسباط
	فضیلت زیارت امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	مزار یونس بن عبدالرحمن، مزار محمد بن سنان
	فضیلت زیارت سیدالشهداء <small>علیهم السلام</small> (فضیلت عمومی، فضیلت در ایام خاص مثل روز عرفه، نیمه شعبان، اربعین و...)	مزار اصم، مزار داود رقی، مزار صفوان بن یحیی، مزار یونس بن عبدالرحمن، جامع بزنتی، مزار محمد بن سنان، زیارات ابن فضال، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار، مزار علی بن اسباط، مزار موسی بن قاسم، مزار محمد بن اورمه، زیارة ابی عبدالله حسن بن سماعه، مزار صفار، مزار سعد بن عبدالله، مزار عبیدالله سعدی، مزار محمد بن احمد بن یحیی، مزار محمد بن عباس بن عیسی
	فضیلت زیارت امام رضا <small>علیه السلام</small>	جامع بزنتی، زیارات ابن فضال، مزار ابن مهزیار، مزار علی بن اسباط، مزار صفار
	فضیلت زیارت مؤمنان	مزار حسین بن سعید، مزار محمد بن اورمه، مزار صفار، مزار عبیدالله سعدی، مزار محمد بن احمد بن یحیی
زیارتنامه و آداب زیارت	زیارتنامه و آداب زیارت رسول خدا <small>صلی الله علیه و آله</small> و زیارت وداع آن حضرت	حج معاویه بن عمار، مزار صفوان بن یحیی، جامع بزنتی، زیارات ابن فضال، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار
	زیارتنامه امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	مزار محمد بن اورمه
	زیارتنامه و آداب زیارت سیدالشهداء <small>علیهم السلام</small> و زیارت وداع آن	مزار اصم، مزار صفوان بن یحیی، مزار یونس بن عبدالرحمن، زیارات ابن فضال، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار، مزار

محمد بن اورمه، مزار صفار، مزار محمد بن احمد بن یحیی	حضرت	
حج معاویة بن عمار	زیارتنامه ائمه بقیع <small>علیهم السلام</small>	
مزار صفار، مزار محمد بن احمد بن یحیی	زیارتنامه امام کاظم <small>علیه السلام</small>	
حج معاویة بن عمار، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار، مزار صفار، مزار سعد بن عبدالله	فضیلت مسجد رسول خدا <small>صلی الله علیه و آله</small> و نماز در آن	فضیلت و آداب اماکن مقدسه
حج معاویة بن عمار، مزار صفوان بن یحیی، جامع بزنتی، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار، مزار علی بن اسباط، مزار موسی بن قاسم	فضیلت و اعمال سایر مشاهد مدینه و مساجد (قبور شهدای احد، مسجد غدیر، معرس النبی <small>صلی الله علیه و آله</small>)	
جامع بزنتی، زیارات ابن فضال، مزار ابن مهزیار، مزار علی بن اسباط، مزار سعد بن عبدالله	تعیین محل قبر امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	
مزار محمد بن سنان، زیارات ابن فضال، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار، مزار علی بن اسباط، مزار سعد بن عبدالله، مزار محمد بن احمد بن یحیی	فضیلت و اعمال مسجد کوفه و سهله	
مزار اصم، مزار صفوان بن یحیی، مزار یونس بن عبدالرحمن، زیارات ابن فضال، مزار محمد بن سنان، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار، مزار ابن اسباط، مزار ابن اورمه، مزار سعد بن عبدالله	فضیلت کربلا و آب فرات و غسل در آن	
مزار یونس بن عبدالرحمن، زیارات ابن فضال، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار، مزار صفار، مزار سعد بن عبدالله	فضیلت تربت سیدالشهداء <small>علیهم السلام</small>	
مزار اصم، جامع بزنتی، زیارات ابن فضال، مزار محمد بن سنان، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار، مزار صفار، مزار سعد بن یحیی	خبریه شهادت امام حسین <small>علیه السلام</small> پیش از شهادت ایشان	درباره شهادت امام حسین <small>علیه السلام</small>
مزار اصم، زیارات ابن فضال، مزار علی بن اسباط	انتقام الهی از قاتلان سیدالشهداء <small>علیهم السلام</small> (توسط امام عصر <small>علیه السلام</small>)	
مزار اصم، مزار صفوان بن یحیی، زیارات ابن فضال، مزار حسین بن سعید، مزار ابن مهزیار، مزار صفار، مزار سعد بن عبدالله، مزار عبیدالله سعدی	گریه خلیق بر امام حسین <small>علیه السلام</small> (زمین و آسمان و فرشتگان و جغد)	
مزار ابن مهزیار، مزار سعد بن عبدالله، مزار عبیدالله سعدی، مزار محمد بن احمد بن یحیی	فضیلت گریه و سرودن شعر در رثای امام حسین <small>علیه السلام</small>	

۵. نتیجه گیری

تألیف کتاب های متعدد با موضوع زیارت معصومان علیهم السلام در عصر امامان (قرن دوم و سوم هجری) توسط اصحاب مورد اعتماد ایشان، یکی از شواهد مهم برای اثبات اصالت زیارت، اهمیت و فضیلت این عمل عبادی و صدور زیارت نامه های متأثر از ناحیه آن بزرگواران است. بر اساس این تحقیق، اکثریت کتاب های قابل شناسایی از این دست، توسط راویان و نزدیکان ثقه امامان علیهم السلام نوشته شده است. در اندک مواردی که وثاقت مؤلفی قابل اثبات

نیست، شواهدی برای گزینش روایات و عدم نقل متفردات او توسط مؤلفان بعدی وجود دارد. تألیف کتاب‌هایی با موضوع خاص زیارت با نام‌های مزار، زیارات و غیره نشانه این است که از نظر اصحاب امامان علیهم السلام این موضوع دارای اهمیت ویژه‌ای بوده و این خود نشانه اهمیتی است که امامان معصوم علیهم السلام به این مقوله داده‌اند. بررسی و دسته‌بندی محتوایی کتب مفقود حدیث از روش‌های سودمند برای بازکاوی محتواسست که می‌تواند در سایر موضوعات اعتقادی و فقهی نیز مورد استفاده قرار گیرد.

کتابنامه

- اختیار معرفة الرجال، محمد بن عمر کشی، مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد، ۱۳۴۸ ش.
- الإستبصار فیما اختلف من الأخبار، محمد بن حسن طوسی، تهران: دارالکتب الإسلامية، اول، ۱۳۹۰ ق.
- إقبال الأعمال، علی بن موسی بن طاووس، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۹ ق.
- الامالی، محمد بن علی صدوق، تهران: کتابچی، ششم، ۱۳۷۶ ش.
- الإمامة والتبصرة من الحيرة، علی بن الحسین بن بابویه، قم: مدرسة الإمام المهدي علیه السلام، اول، ۱۴۰۴ ق.
- آداب امیرالمؤمنین علیه السلام، قاسم بن یحیی راشدی، ترجمه: مهدی خدامیان، قم: مؤسسه دار الحدیث، ۱۳۸۵ ش.
- بازسازی متون کهن حدیث شیعه، سید محمد عمادی حائری، قم: دارالحدیث، دوم، ۱۳۹۴ ش.
- تحف العقول، حسن بن علی بن شعبه حرانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، دوم، ۱۴۰۴ ق.
- التعلیقة علی أصول الکافی، محمد باقر بن محمد میرداماد، قم: خیام، اول، ۱۴۰۳ ق.
- تهذیب الأحکام، محمد بن حسن طوسی، تهران: دارالکتب الإسلامية، چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، محمد بن علی صدوق، قم: دارالشریف الرضی، دوم، ۱۴۰۶ ق.
- الخصال، محمد بن علی صدوق، قم: دفتر انتشارات اسلامی، اول، ۱۳۶۲ ش.
- الذریعة إلى تصانیف الشیعة، آقا بزرگ تهرانی، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۰۸ ق.
- الرجال (الطبقات)، احمد بن محمد برقی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، اول، ۱۳۴۲ ش.
- الرجال، ابومحمد حسن بن علی بن داود حلی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ق.

- الرجال، احمد بن حسين بن الغضائرى، قم: دار الحديث، اول، ۱۳۸۴ش.
- الرجال، محمد بن حسن طوسى، نجف: انتشارات حيدريه، ۱۳۸۱ق.
- شرح الكافى (الأصول و الروضة)، محمد صالح بن احمد مازندراني، تهران: المكتبة الإسلامية، اول، ۱۳۸۲ق.
- علل الشرائع، محمد بن على صدوق، قم: كتاب فروشى داورى، اول، ۱۳۸۵ش.
- عيون أخبار الرضا عليه السلام، صدوق، محمد بن على، تهران، نشر جهان، اول، ۱۳۷۸ق.
- الغيبة، نعمانى، ابن أبى زينب، محمد بن ابراهيم، تهران، نشر صدوق، اول، ۱۳۹۷ق.
- فرحة الغرى فى تعيين قبرايميرالمؤمنين عليه السلام فى النجف، عبدالكريم بن احمد بن طاووس، قم: منشورات الرضى.
- فهرست أسماء مصنفى الشيعة، احمد بن على نجاشى، قم: دفتر انتشارات اسلامى (وابسته به جامعه مدرسين)، ششم، ۱۳۶۵ش.
- الفهرست، محمد بن حسن طوسى، نجف: المكتبة المرتضوية.
- الكافى، محمد بن يعقوب بن اسحاق كلينى، قم: دار الحديث، اول، ۱۴۲۹ق.
- كامل الزيارات، جعفر بن محمد بن قولويه، تصحيح: عبدالحسين امينى، نجف: دار المرتضوية، اول، ۱۳۵۶ش.
- كتاب الحج، تصنيف معاوية بن عمار الدهنى، محمد عيسى آل مكباس البحرانى، تهران: نشر مشعر، ۱۹۶۳ش.
- كتاب من لا يحضره الفقيه، محمد بن على صدوق، قم: دفتر انتشارات اسلامى (وابسته به جامعه مدرسين)، دوم، ۱۴۱۳ق.
- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، حسين بن محمد تقى نورى، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، اول، ۱۴۰۸ق.
- مصباح المتهجد و سلاح المتعبّد، محمد بن حسن طوسى، بيروت: مؤسسة فقه الشيعة، اول، ۱۴۱۱ق.
- معالم العلماء فى فهرست كتب الشيعة، محمد بن على بن شهر آشوب، قم: نشر الفقاهه، ۱۴۲۵ق.
- معجم رجال الحديث، سيد ابوالقاسم خويى، قم: مركز نشر آثار شيعه، ۱۴۱۰ق.
- مناسك المزار، محمد بن محمد مفيد، تصحيح: محمد باقرباطحى، قم: كنگره جهانى هزاره شيخ مفيد، اول، ۱۴۱۳ق.

- موسوعة زیارات المعصومین علیهم السلام، قم: نشر دلیل ما، پنجم، ۱۳۸۶ ش.
- موسوعة طبقات الفقهاء، جعفر سبحانی، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۱۸ ق.
- میراث مکتوب شیعه (سه قرن نخستین)، سید حسن مدرسی طباطبایی، ترجمه: قرائی و جعفریان، قم: نشر مورخ، اول، ۱۳۸۶ ش.
- نهج البلاغة، محمد بن حسین موسوی (شریف رضی)، تصحیح: صبحی صالح، قم: نشر هجرت، اول، ۱۴۱۴ ق.
- «بازسازی کتاب الحج معاویة بن عمار و ارزیابی طرق روایت آن با تأکید بر احادیث زیارت»، منصور پهلوان، و دیگران، پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث، سال پنجاهم، شماره یکم، بهار و تابستان ۹۶، ص ۳۳-۵۹.
- «مشایخ اجازه در اسناد الکافی»، مجید معارف، و رضا قربانی زرین، علوم حدیث، سال چهاردهم، شماره اول، ویژه کنگره بین المللی بزرگداشت ثقة الاسلام کلینی، ص ۸۴-۶۸.